

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

**ТКАЧ ОЛЕНА ОЛЕКСАНДРІВНА**

Допускається до захисту:  
В.о. завідувача кафедрою історії  
України та спеціальних галузей  
історичної науки, д.і.н., проф.  
\_\_\_\_\_ Н.Р. Темірова  
«\_\_» \_\_\_\_\_ 2021 р.

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБРАЗУ ЖІНКИ У СУПІЛЬНІЙ УЯВІ НАСЕЛЕННЯ  
УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ- ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Спеціальність 032 Історія та археологія

**Кваліфікаційна (бакалаврська) робота**

Керівник:

Пятницькова І. В., доцент кафедри  
історії України та спеціальних галузей історичної науки,  
к.і.н., доцент

Оцінка \_\_\_\_\_ / \_\_\_\_\_ / \_\_\_\_\_

Голова ЕК: \_\_\_\_\_

Вінниця - 2021

## АНОТАЦІЯ

**Ткач О. О. Трансформація образу жінки у суспільній уяві населення України в другій половині XIX- початку XX ст. Спеціальність 023 «Історія та археологія», ОП «Історія та археологія». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2021.**

У кваліфікаційній (бакалаврській) роботі простежено як змінювалось правове становище жінки в період модернізації та емансипаційних процесів у другій половині XIX – початку XX ст, визначено зміни суспільних ролей жінки, охарактеризовано процеси розширення можливостей жінок у набутті освіти, досліджено властиві суспільству гендерні стереотипи щодо девіантної поведінки жінок та визначити ступінь їх стійкості, змодельовано суспільний образ «нової», емансипованої жінки та ставлення до неї.

Ключові слова: жінка, емансипація, право, образ, поведінка.

50 стр., Бібліограф.: 67 найменувань

## ABSTRACT

**Tkach O. O Tkach OO Transformation of the image of a woman in the public imagination of the population of Ukraine in the second half of the XIX-early XX centuries. Specialty 023 "History and Archeology", OP "History and Archeology". Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2021.**

The qualification (bachelor's) work traces how the legal status of women changed during modernization and emancipation processes in the second half of the XIX - early XX centuries, identified changes in women's social roles, characterized the processes of women's empowerment in education, studied gender stereotypes about deviant behavior. women and determine the degree of their resilience, simulated the social image of the "new", emancipated woman and attitude towards her.

Key words: woman, emancipation, law, image, behavior.

50 pp., Bibliography: 67 titles

## ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ЗМІНИ У ПРАВОВОМУ СТАНОВИЩІ ЖІНОК .....	10
1.1. Права жінок за законодавством Російської та Австрійської імперій першої половини ХІХ ст.....	10
1.2. Розвиток правового становища в період модернізаційних процесів.....	14
РОЗДІЛ 2. ГРОМАДСЬКА АКТИВНІСТЬ ЖІНОЦТВА ТА СТАВЛЕННЯ ДО НЕЇ.....	18
2.1. Розгортання жіночого руху на українських землях .....	18
2.2. Самореалізація через освіту та науку.....	22
РОЗДІЛ 3. УЯВЛЕННЯ ПРО НОРМУ ТА ВІДХИЛЕННЯ РОЛІ ЖІНКИ В РОДИНІ.....	28
3.1. Трансформація родинних відносин.....	28
3.2. Стереотипні уявлення щодо девіантної поведінки жінки.....	35
ВИСНОВКИ.....	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	51

## ВСТУП

**Актуальність теми дослідження.** В традиційному українському суспільстві існувала чітко унормована гендерна програма для чоловіків та жінок, що реалізовувалася в колі родини. Усталений сценарій життя був заздалегідь визначений традицією, він складався із народження, укладання шлюбу, народження дітей, смерті. Не зважаючи на соціальні, регіональні особливості така модель демографічної поведінки була характерною для всіх соціальних станів досліджуваного періоду та вважалася «нормою». Традиційне суспільство декларувало підлеглу волі батька, чоловіка позицію жінки, висувало до неї високі вимоги відповідності соціальній ролі господині, матері, дружини. Але внаслідок трансформаційних процесів жінкам довелась прийняти нові сфери відповідальності. Це обумовлює потреба у тому, щоб прослідкувати як змінювалось правове та суспільне становище жінок в умовах модернізаційних зрушень в другій половині XIX – початку XX ст.

Дослідження трансформації образу жінки у суспільній уяві населення України в другій половині XIX – початку XX ст. дає можливість під новим кутом зору проаналізувати історію української жінки. Особливої актуальності обрана для дослідження проблема набуває в умовах сучасних соціокультурних трансформацій та подолання стереотипних уявлень щодо суспільної ролі жінок.

**Мета дослідження** полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу джерел та наукової літератури, дослідити трансформацію образу жінки у суспільній уяві населення України в другій половині XIX – початку XX ст.

Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію наступних **завдань**:

- опрацювати наукову літературу та джерела з проблеми;
- простежити як змінювалось правове становище жінки в період модернізації та емансипаційних процесів у другій половині XIX – початку XX ст.;
- визначити зміни суспільних ролей жінки, що були зумовлені модернізацією;



- проаналізувати прояви більш активного залучення жінок до громадського життя;
- охарактеризувати процеси розширення можливостей жінок у набутті освіти;
- розглянути трансформацію шлюбної поведінки жінок та їх становища у родині;
- дослідити властиві суспільству XIX – початку XX ст. гендерні стереотипи щодо девіантної поведінки жінок та визначити ступінь їх стійкості.
- змодельовати суспільний образ «нової», емансипованої жінки та ставлення до неї.

**Об'єктом дослідження** є світоглядні зміни щодо ролі жінок в суспільстві другої половини XIX – початку XX ст.

**Предметом дослідження** є зміни в законодавстві досліджуваного періоду щодо прав жіноцтва, активізація їх громадської діяльності, розширення доступу до освіти, трансформація шлюбної поведінки та гендерних ролей в родині, стереотипні уявлення про прояви девіантної поведінки жінок та ступінь їх стійкості у суспільному сприйнятті другої половини XIX початку – XX ст.

**Історіографічний огляд.** Проблема трансформації образу жінки в суспільній уяві населення українських земель у другій половині XIX – початку XX ст. не була предметом спеціального наукового дослідження. Окремі її аспекти були висвітлені у більш загальних роботах з історії жіноцтва.

Значну увагу правознавці та історики приділяли правовому становищі жінок. Етнологиня М. Гримич [12] у на основі історичного, етнолігвістичного, етнографічного та історико-правового матеріалу висвітлила особливості звичаєво-правової культури українців у XIX - на початку XX ст. Дослідниця проаналізувала «жіноче право» і привернула увагу до такого майнового звичаєво-правового інститут як материзна.

Юрист Л. Кантарович поєднав в одній збірці законодавчі акти, які стосувались правового статусу жінок. Матеріали супроводжувались ґрунтовними статтями та авторськими коментарями [22].

Варто згадати й про монографію О. В. Нестерцової-Собкарь [41], яка зазначала, що у пореформені часи посилювалось залучення жінок до службово-трудової діяльності і важливим чинником цього став розвиток жіночої освіти. Також у праці було показано як залежав правовий статус жінок від суспільного руху в Російській імперії. Про нерівноправне становище жінки писали такі історики як І. Гриценко [13], О. Дашковська [17].

Проблемі жіночого руху Наддніпрянської України другої пол. XIX- початку XX ст. в історичному та соціокультурному аспекті було присвячено монографію Л. Смоляр [54]. Дослідниця визначає основні течії та періоди розвитку жіночого руху в Україні. У праці описується історія створення жіночих товариств, подаються приклади участі жінок в культурно-освітньому та громадському русі.

Однією із перших в сучасній українській історіографії комплексне історико-етнологічне дослідження становища жінок здійснила О. Кісь [24]. Її праця присвячена жінці в традиційній українській культурі XIX – початку XX ст. Особливу увагу історикня приділила обов'язкам жінки на різних етапах життєвого циклу, соціальним нормам.

Також під редакцією О. Кісь вийшла праця «Українські жінки в горнилі модернізації», у якій описується вплив модернізаційних процесів усталене життя українських жінок, як змінились їхні цінності, світогляд та сфери діяльності [59]. Про те яке було ставлення сучасників до «нової», емансипованої жінки дізнаємось з праці Т. Кротової [31].

Цікавим дослідженням щодо жіночої освіти є монографія К. Кобченко [29]. У ній здійснене комплексне дослідження історії Київських жіночих курсів. За допомогою різноманітних джерел проаналізовано ключові моменти історії жіночого університету святої Ольги та відтворено життя і навчання жіночого студентства.

Про зміну демографічної та шлюбної поведінки на прикладі м. Харків писав демограф М. Курман [33]. На його думку, характерним для суспільства в період модернізації було підвищення шлюбного віку та зменшення народжуваності.

Проблеми девіантної поведінки жіноцтва на початку XX ст. вивчав Д. Бородін [8]. Комплексне дослідження І. В. Баракова присвячено поширенню проституції в містах Південної України протягом 1843-1914 рр. [3].

Загалом, означена проблема не знайшла повноцінного комплексного висвітлення в історіографії. Окремі її аспекти були представлені в спеціалізованих дослідженнях, що ї визначає актуальність та необхідність комплексного дослідження трансформації образу жінки у суспільній свідомості населення українських земель другої половини XIX – початку XX ст.

**Характеристика джерел.** Джерельну базу роботи складає комплекс джерел, які за видовою ознакою умовно можна розділити на законодавчі документи, етнографічні описи, матеріали періодичної преси та джерела особового походження.

При дослідженні проблеми було опрацьовано чинне на українських землях цивільне законодавство Російської та Австрійської імперій. Зокрема, «Цивільне уложення» Російської імперії 1833 р. [53]. Загалом, як російське, так і австрійське законодавство демонструють обмеженість жінок в правах, порівняно з чоловіками.

В етнографічних описах українських дослідників XIX – початку XX ст. І. Франка [61], П. Чубинського [67], знайшли відображення суспільні уявлення про родину, розподіл гендерних ролей в ній. До роботи були залучені матеріали видання «Росія. Повний географічний опис» [50], у якому знайшли відображення традиційні уявлення українців, щодо розподілу гендерних ролей у колі родини та суспільстві загалом.

У роботі були використані матеріали періодичних видань. Зокрема, журнали «Вісник Європи», «Київська старина». На сторінках вказаних видань наводилися приклади знайшли відображення тогочасні уявлення про образ ідеальної та «поганої» жінки, що дає можливість відтворити суспільний дискурс.

Важливе значення у дослідженні трансформації образу жінки в суспільній уяві населення України в другій половині XIX- початку XX ст. мають документи



особового походження. Залучення джерел цієї групи дає можливість побачити образи багатьох осіб, глибше зрозуміти їхні думки, почуття, настрої, моральні орієнтири та мотиви поведінки. Наприклад, спогади Василя Хижнякова [62], демонструють ставлення викладачів та студентів до права відвідувати лекції жінкам.

Таким чином, джерельна база дослідження є досить репрезентативною, і за умови використання відповідного методологічного інструментарію може претендувати на комплексне висвітлення означеної проблеми.

**Методи дослідження.** У дослідженні були використані як загальнонаукові, так й історичні методи. До перших відносяться: методи логічного аналізу, синтезу, порівняння, класифікації, індукції та дедукції, узагальнення, опису. За допомогою цих методів, на основі вивчення наукової літератури та джерел, було розглянуто правове та соціальне становище жінки в другій половині XIX- початку XX ст.

До історичних методів наукового дослідження, застосованих при вивченні означеної проблеми, належать проблемно-концептуальний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний.

При написанні роботи широко використовувалися принципи науковості, історизму, об'єктивності. Дотримання принципу історизму допомогло розглянути трансформацію образу жінки у суспільній уяві українців з урахуванням соціально-культурних явищ, їх змін та умов існування. Принцип наукової об'єктивності був використаний при аналізі історичних джерел, а саме законів, мемуарів, матеріалів періодичних видань. Він дозволив урахувати суб'єктивний фактор, зовнішні обставини створення того чи іншого джерела, що в цілому дає можливість претендувати на об'єктивне висвітлення проблеми.

Використання вищезазначених наукових методів та принципів при роботі з науковою літературою та джерелами дозволило зробити дослідження більш змістовним, всебічно розглянути трансформацію образу жінки у суспільній уяві



населення України в другій половині XIX- початку XX ст.

**Теоретичне та практичне значення одержаних результатів** дослідження полягає у можливості в подальшому використовувати матеріали і висновки при дослідженні різного спектру проблем соціокультурних трансформацій, що мали місце на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. Дослідження допоможе з'ясувати вплив модернізаційних процесів як на суспільні погляди загалом, так і на образ жінки, зокрема, прослідкувати як змінювався суспільний світогляд означеної доби. Результати дослідження можуть бути використані при підготовці та викладанні лекційних та практичних занять із курсів історії України, а також спеціальних курсів присвячених гендерній, соціальній історії, історії повсякденності та ментальності.

**Апробацією результатів дослідження.** Матеріали та висновки бакалаврської роботи використані в конкурсній роботі, що була подана на Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт з спеціальності «Історія та археологія» у 2021 р. Робота перемогла на I етапі конкурсу. Результати бакалаврської роботи були апробовані на III Міжнародній науковій конференції «Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини, філософія», що відбулася 23 квітня 2021 р. За результатами роботи конференції був опублікований збірник матеріалів з тезами «Образ ідеальної жінки в суспільній уяві українців наприкінці XVIII- у першій половині XIX ст.».

Також, було опубліковано статтю «Жіноча розпуста та зрада у суспільній уяві українців у XVIII–XIX столітті», опублікована у Віснику Студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса (2020, № 2).

**Структура роботи** обумовлена її темою та метою. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 60 сторінок. Список використаної літератури та джерел нараховує 67 найменувань

## РОЗДІЛ 1.

### ЗМІНИ У ПРАВОМУ СТАНОВИЩІ ЖІНОК

#### **1.1. Права жінок за законодавством Російської та Австрійської імперій першої половини XIX ст.**

Щоб зрозуміти стан тогочасного жіноцтва потрібно дослідити одну з провідних характеристик становища жінок - правовий статус. Не зважаючи на те, що українські землі досліджуваного періоду були розділені між двома імперіями, правовий статус жінок мав спільні риси та обумовлювався домінуючою позицією чоловіків у правовому полі. Правове положення української жінки XIX ст. визначався, у першу чергу, нормами сімейного права Російської імперії, які були залишком феодально-кріпосницької системи та надзвичайно повільно пристосовувалося до нових умов.

У першій частині X тому Зводу Законів прописувався загальний порядок укладання шлюбу. Згідно з законом чоловіки могли вступати в шлюб з 18 років, а жінки – з 16. Примусовий шлюб заборонявся та вважався незаконним, хоча насправді це було поширеним явищем у суспільстві особливо між біднішими людьми. «Случаїв силування до шлюбу з нелюбом небагато, але вони частішають – бідні родичі за рахунок гарних доньок силуються вирватися із злиднів» [61, с. 55].

До того ж заборонялось укладання шлюбу без дозволу батьків або ж опікунів. Якщо молодь зважувалась на такий шлюб, то батьки могли позбавити дітей приданого, спадщини або ж батьківського благословення, що мало велике значення на той час.

Порівняно вільніше становище було у жінок, які проживали у Полтавській та Чернігівській губернії. Якщо хтось з батьків забороняв дівчині виходити заміж, то вона могла повідомити про це в суд і з його дозволу взяти шлюб [53, с.2 ]. Відмінність прав у цих губерніях пояснюється тим, що до введення Зводу законів

(1840-1842), на більшості території України діяв Литовський Статут. Більше того, багато з його положень увійшло в народну звичаєву культуру настільки глибоко, що сприймалися як «стародавні звичаї» [12, с. 177]

Відповідно до законів жінка була зобов'язана підкорюватись своєму чоловіку як голові сім'ї, шанувати та догоджати йому як господиня. Таке ж відношення мало бути й до його батьків. Подружжя мало проживати спільно. Якщо чоловік змінював постійне місце проживання або його відправляли у заслання на каторжні роботи то дружина мала обов'язково слідувати за ним. Виняток був можливий лише за наступних випадків: 1) коли чоловік дає згоду на те, щоб його жінка залишалась на колишньому місці проживання; 2) у випадку важкої хвороби дружини; 3) якщо чоловік жорстоко поводить з дружиною або його поведінка є аморальною, розпусною [22, с. 94].

Обов'язком чоловіка було любити свою дружину, допомагати їй, забезпечувати та жити з нею у злагоді. Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 р. також декларувало зобов'язання чоловіка «...надавати жінці відповідне утримання та заступати її в усіх випадках». Але законодавство не фіксувало засобів реалізації цього положення та шляхи покарання, у разі недотримання. [63, с.337]. Чоловік мав вирішальний голос у внутрішньосімейних справах, представляв інтереси сім'ї перед громадськими, державними органами та в суді і мав пріоритетне право опіки та влади над дітьми. Тому у правовому сенсу жінка фактично була підлеглою стосовно чоловіка.

Важливим питанням, що обумовлювало правове положення жінки та було показником її свободи це можливість розлучення. Але і в цьому питання австрійське та російське законодавство демонстрували спільні риси. Законодавство щодо розлучень, чинне на підвладній Російській імперії території України, обмежувало формальні підстави для розлучення наступними причинами: фізична нездатність до виконання подружніх обов'язків; відсутність протягом п'яти років з невідомих причин; заслання одного з подружжя на каторгу за вироком суду. Законною підставою для отримання розлучення могла



статі і подружжя зрада. Але позивач мусив, у такому випадку, надати свідків перелюбу, що було досить проблематичним процесом. Окрім того, законодавство передбачало, що звернутися до суду з клопотанням про розлучення можна лише після трьох років шлюбу [53; с.9,10].

У австрійському законодавстві окрім вказаних причин, офіційною підставою до розлучення могли також бути загрозлива поведінка партнера, важке фізичне насильство, а також нездолання відразу від партнера. Однак юридичне оформлення розлучення було доволі складної бюрократичною процедурою, що потребувала не лише особистої заяви, а й свідків, які б могли підтвердити зазначені причини. На думку Івана Франка неможливість легітимного розлучення на підавстрійських землях погіршувала становище жінок у проблемних сім'ях [24, с.85; 148].

Крім цивільно-правових засобів впливу для забезпечення панівного положення в родині, в руках чоловіків були також можливості фізичного впливу: кримінальне уложення містило визначення зґвалтування та примусового неподобства, за якими кримінально караними були лише діяння, скоєні поза шлюбом. Тобто шлюбне насильство залишалося безкарним [17, с.114].

У випадку порушення майнових прав, завдання особистих моральних збитків чи фізичних ушкоджень законодавство давало можливість жінці самотійно звертатись до суду з позовами. І факт того, що жінка могла представляти особисто свої інтереси є важливим, тому що це свідчить про те, що жінка визнавалась суб'єктом цивільно-правових відносин [59, с. 6] .

Майнові права жінки були прогресивнішими порівняно з іншими статтями «Зводу Законів» та надавало їй майнову самотійність та незалежність від чоловіка. Це позитивно виділяло становище українських жінок на тлі майнової безправності жіноцтва інших європейських країн багатьох країн [24, с. 6].

Наприклад, на Житомирщині жінка мало право купувати, орендувати землю за власні гроші. Вона ж сплачувала податки, а весь прибуток був її. Згодом вона

могла віддати цю землю дочці на посаг і тоді та земля належала тільки їй [12, с. 177].

Такий майновий звичаєво-правовий інститут називався материзною. Під назвою «материзна» вважається придане, тобто майно принесене дружиною в будинок, яке успадковується тільки по жіночій лінії. Зазвичай це було рухоме майно, худоба гроші і зрідка нерухомість. Якщо матеріальна частка материзни була вагомою, то це забезпечувало жінці певний статус у подружжі [24, с. 6].

За даними М. Гримич у різних місцевостях та навіть у родинях до приданого жінки ставились по-різному і можна виділити такі групи звичаїв: 1) придане було лише індивідуальним майном жінки; 2) придане індивідуальне майно жінки, але вона не має права розпоряджатись ним без згод чоловіка; 3) придане стає спільною власністю і голова сім'ї може розпоряджатись ним на свій розсуд. [12, с. 162; 207].

Наприклад, у Полтавській та Чернігівських губерніях придане дружини вважалось спільною власністю подружжя і тому без його дозволу вона не могла ним вільно розпоряджатись [53, с.23]. Хоча траплялись й випадки коли у придане давали орну землю, будинок і за звичаєвим правом належали лише дружині.

Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 р. передбачало, що після одруження чоловік отримував право користування майном дружини; якщо ж це майно було в готівкових коштах – то й повне право власності [63, с. 337].

У разі смерті чоловіка бездітна вдова не успадковувала майно свого чоловіка, вона отримувала лише свій посаг. Якщо ж вона мала дітей то розпоряджалася майном до їх повноліття, не маючи права його продавати. У випадку укладання другого шлюбу, вона втрачала право на майно першого покійного чоловіка [50].

Майно, що залишалося після батька, успадковувалося його законними дітьми чоловічої статі. Спадщина ж дочок у майні батька за наявності синів та їх спадкоємців замінювалася призначенням їм приданого. Визначення його було прерогативою батька і залежало особисто від нього. Коли ж дівчина по смерті батька була видана заміж братами, які не виділили належного їй приданого

сповна, то їй у цьому випадку дозволялося «відшукувати» своє придане протягом десяти років із часу укладання шлюбу. На західноукраїнських землях отримувати спадщину дочки могли тільки у тому випадку, коли синів і нащадків їх будь-якої статі не залишилося [34].

Таке нерівноправне становище жінок при успадкуванні пояснювалось економічними причинами. Коли дівчина виходила заміж то покидала батьківську хату і тому виділення їй частини майна зачіпало інтереси інших членів родини. [54, с. 30].

Законодавство обмежувало дієздатність заміжніх жінок не лише в майнових правах. Наприклад, жінка не могла найматись у найми без дозволу чоловіка та видавати вексель, змінювати місце перебування та укласти договори. А у Чернігівській та Полтавській губерніях жінкам було заборонено бути свідками при заповіті [22, 87-88].

## **1.2. Розвиток правого становища в період модернізаційних процесів**

З другої половини XIX ст. державна політика по відношенню до жінки поступово змінювалась. У результаті ліквідації кріпосного права та реформ 1860-70-х рр. XIX ст. серед населення ширились ідеї рівноправності людської особистості та з'явилося сподівання на зміну патріархального ладу. Поступово формувалась правова культура жінок.

За адміністративно-правовими нормами дівчина мала право на окрему торгівельну діяльність на рівні з чоловіком та могла бути записана до купецьких гільдій при досягненні повноліття [45, с.10]. Крім того жінки мали право займатись ремісництвом, і у разі смерті чоловіка, права на торгівлю та промисли переходили до вдови, їй дозволялось мати підмайстрів та учнів [55, с.133]. Після реформ 60-х-70-х років жінки, які мали у власності підприємства чи крамниці, все частіше ставали суб'єктами різноманітних правочинів: були орендарями та орендували, укладали договори [28, с.129].



Окрім того, дружина могла замінити чоловіка, як представника сім'ї, на сільському сході. Якщо ж жінка була вдовою та самотійно вела своє господарство, то на сільському сході мала право голосу на рівні з чоловіками [54, с.37].

Але варто зазначити, що жінки вважались неправоздатними громадянами і були позбавлені можливості брати участь у державному управлінні та місцевому самоврядуванні. Наприклад, закони австрійської конституції 1867 р. забороняли жінкам вступати до політичних товариств та обіймати урядові посади [24, с.41 – 42].

Внаслідок поширення ідей рівності постало питання про право жінкам займати держані посади. Раді Міністрів представили детальну записку, у якій висвітлювались дві сторони цього питання: 1) як вплине на жінок допущення їх на державну службу; 2) на скільки необхідно це в інтересах служби.

З одного боку, вважалось, що така діяльність може відвернути жінку від «справжнього покликання», вона буде прагнути незалежності та залишить думки бути хорошою матір'ю та дружиною. Навіть прихильники прав жінок припускали, що жінка, працюючи у державному просторі, повинна більше приділяти увагу будинку, сім'ї, а «ходження жінок у канцелярії» лише збільшить кількість сімейних сварок та погіршить сімейне життя.

З іншого боку, в країні не вистачало працівників у сфері освіти та медицини. Тому Рада Міністрів ухвалила рішення, яке згодом трансформувалось у закон, і згідно з ним мало сприяти розповсюдженню акушерських курсів, дозволити жінкам аптекарські, фельдшерські заняття, заохочувати жінок працювати вихователями. Крім того, першим державним місцем, куди було дозволено приймати жінок було телеграфне відомство [20, с.31–32].

Причиною такого рішення стало недостатня кількість працівників та дешевизна жіночої праці, порівняно з чоловічою. Наприкінці XIX ст. уже 38 тисяч жінок перебували на державній службі. Поступово сфера трудової діяльності жінок розширювалася. У 70-х рр. XIX ст. жінок приймали на службу

на митниці, в установи міністерства внутрішніх справ, міністерства землеробства. Починаючи з 80-х років жінок приймали на роботу у міністерство фінансів, канцелярію сенату, державну раду [41, с.142-144].

Швидкий економічний розвиток, а також поширення феміністичного руху потребували збільшення частки освічених жінок, тому шляхом реформ здійснились перетворення у сфері освіти. Жіноча середня школа стала «всестановою» та одержала статус громадського закладу. До того ж жінки отримали право навчатись в університетах, були створенні вищі жіночі курси, які у 1911 р. отримали статус вищих навчальних закладів

Водночас швидкими темпами розвивалась промисловість, збільшувалась частка міського населення і жінка все частіше залучалась до суспільно-трудової діяльності, змінювалось і становище жінки в суспільстві та сім'ї в цілому. В основному жінки могли працювати в тих галузях, де рівень кваліфікації та оплати був незначними. Становище жінок у трудовій сфері було вкрай важким через відсутність законів, які б регулювали працю жінок на підприємствах. Жінку наймали без права вислуги, присвоєння чину чи пенсії, праця жінок оплачувалась значно менше ніж чоловіча [41, с.146].

І лише 3 червня 1886 р. з'явився перших закон, який регулював роботу жінок в промисловості. Згідно з законом жінкам та підліткам заборонялось працювати на фабриках з 9 години вечора до 5 години ранку. Поступово закон доповнювався. Робоча зміна мала тривати 12 годин і дозволялось 120 додаткових годин на рік, але ця норма нерідко порушувалась [54, с.51].

Суттєво вплинули на правове становище жінки події революції 1906-1907 рр. «Найвищий маніфест» Миколи II 17 жовтня 1906 р. дарував права, свободи та загальновиборче право, але політичні свободи отримали лише чоловіки. Причиною цього стали звичаєві норми за якими жінці не було місця в політиці [41, с.154-155]. Подібна ситуація склалася і на території підвладній Австро-Угорській імперії, в межах якої у 1907 р. було запроваджене загальне виборче право. Проте, на жінок воно не поширювалося.

Основними законами 1906 р. передбачалось, що не звертатиметься увага на стать, при призначені на вищі посади. Крім того, розширювалось коло відомств, на службу до яких дозволялось приймати жінок [41, с.157]. У 1912 р. був прийнятий закон, який зрівняв жінок з чоловіками при спадкуванні рухомого майна. 12 березня 1914 р. був прийнятий закон, який поліпшив правове становище жінок. Заміжні жінки могли проживати окремо від своїх чоловіків, не просити дозволу при наймані на службу при вступі до навчальних закладів [16].

Таким чином, юридичне регулювання прав жінок здійснювалося на підставі цивільних законодавств Австрійської та Російської імперій, що закріплювали вищість чоловіків та їх провідну позицію у суспільстві. Закони містили дискримінаційні положення, які обмежували особисту і майнову свободу жінок. Скасування кріпацтва та реформи 1860-1870 рр. суттєво вплинули на соціальне та правове становище жінок. Поступово жінка отримує певні права, наділяється громадянськими правами, одержує спеціалізовану освіту, проявлялась тенденція щодо покращення правового статусу жінок у трудовій сфері.



## РОЗДІЛ 2.

### ГРОМАДСЬКА АКТИВНІСТЬ ЖІНОЦТВА ТА СТАВЛЕННЯ ДО НЕЇ

#### 2.1. Розгортання жіночого руху на українських землях

Після відміни кріпосного права серед населення ширилися ідеї рівноправності людської особистості, в тому числі жінки. Люди були впевнені, що патріархальний лад з культурною відсталістю можна було змінити за допомогою зусиль розумних та енергійних ідей. Сподвижниками ідеї емансипації та «жіночого питання» стала прогресивна українська та російська інтелігенція, які прагнули покращення становища свого народу. Головним гаслом стала емансипація особистості.

Ідеї жіночої емансипації знаходили своє коло прихильників, які бажали змін щодо становища жінок. На західноукраїнській землях емансипацію українського жіноцтва започаткувала Наталія Кобринська. На її думку, жіноцтво не мало чекати на економічні та політичні зміни, які були необхідні для суспільного прогресу, а добитись цих змін власними силами. У 1884 р. вона заснувала «Товариство руських жінок» та ставила за мету популяризувати нові суспільні ідеї та прилучити інтелігентних жінок до літератури [47].

Першочерговою метою вбачалось здобуття прав на освіту так як грамотність жінок була значно нижчою порівняно з чоловіками. Здобуття освіти надало б можливості для самореалізації жінок не лише у сімейному житті, а й через професійну діяльність. Н. Кобринська вказувала на актуальну проблему жінок середнього класу, які через стереотипну пануючу мораль та гендерну нерівність не могли здобути ґрунтовні знання і тому єдиним їхнім призначенням було вийти заміж за чоловіка та бути залежною від його заробітку [ 25, с.304; 315].

Дискусія на тему чи потрібна жінкам освіта не обійшлась без політики. Вважали, що через недостатньо освічених жінок представники української

інтелігенції обирали собі за дружин польок, які порівняно з українками виглядали цікавішими [59, с. 44].

До польсько-українських шлюбів ставились негативно тому, що вбачали в цьому полонізацію русинів Галичини. У пресі писалось, що польські дівчати цілеспрямовано одружують на собі русинів і таким чином виконують національно-патріотичну місію, запроваджуючи у домі польські порядки та ігноруючи патріотичні почуття чоловіка-українця [64, с. 14].

Відтак змішані україно-польські сім'ї могли мати негативні наслідки для української справи в Галичині. За побоюваннями критиків діти, народжені у таких шлюбах матимуть проблеми із визначенням національної ідентичності. Крім того, погіршувало ситуацію те, що українки через незнання стратегічних національних планів своєї еліти підтримували чужу польську культуру. Ця ситуація стала каталізатором усвідомлення українською елітою необхідністю залучити жінок у громадське життя та у програму національного розвитку і з огляду на національно-політичну доцільність добра освіта для жінок з української інтелігенції була обґрунтована, серед іншого, і необхідністю їх конкурентоспроможності у «боротьбі» за чоловічі серця [59, с. 43-46].

Український громадський діяч Володимир Барвінський вважав, що «національна емансипація» українок мала виправити цю ситуацію. У пресі публіцист писав, що відсутність виховання та освіти серед населення є головною проблемою та наголошував про важливість створення українського інституту для дівчат. Згідно його концепції «органічної праці» активна культурно-просвітницька діяльність мали спонукати жінок робити правильний (тобто український) вибір національної ідентичності, а згодом і виховувати своїх дітей у національному дусі [59, с.44].

Поступово формується своєрідний суспільний ідеал -національно свідома українка. Жінка мала бути високоморальною матір'ю, дружиною, господинею та бути в міру освіченою, суспільно заангажованою й емансипованою громадянською діячкою. Від жінки також очікувались активність у суспільному

житті. Тепер вона могла створювати та брати участь у різних добродійних, культурно-просвітніх та опікунських товариствах, могла організовувати товариські вечори та вистави [59, с. 46].

Це заняття були традиційними для інтелігентних жінок, дружин професорів, громадських діячів. Таким чином жінки намагались брати участь у громадському житті та реалізуватись поза родинної сфери. Також у цей час створюються світські товариства, наприклад, «Маріїнське товариство пань» у Львові 1904 р. Згодом жіноцтво включається і в політичну діяльність. У 1893 р. у Львові був створений «Клуб русинок», який займався просвітницькою діяльністю.

До того ж створюються товариства взаємної допомоги для жінок такі як «Товариство опіки молодих дівчат», «Товариство оборони жінок». Основною метою таких товариств була допомога та реабілітація жінок, які хотіли повернутись до нормального життя. Організації здійснювали просвітницьку роботу та допомагали їм знайти нову роботу та житло. З 1900 р. розпочало свою діяльність Російське товариство захисту жінок, яке ставило собі дві мети: оберігати дівчат та жінок від втягнення до розпусти та повертати падших жінок до чесного життя. Для досягнення цих цілей були утворення відділи: відділ попередження, розслідування, та юридичний відділ. В організації був ряд відділень у великих містах: у Севастополі, Одесі, Києві, Харкові та ін. [58, с.39-40].

У 1904 р. було створене «Одеське товариство оборони жінок», яке було досить відомим серед місцевих жінок. Щоб надати можливості жінкам чесно заробляти товариство створило безкоштовні курси крою та шиття, курси переписування на друкарських машинках, курси вишуканого мистецтва та відкрили школу виховательок. 1911 р. комітет створив відділ розслідувань, який розслідував справи про зникнення та насильницьке вивезення жінок і дівчат за кордон. Активістки товариства проводили просвітницьку роботу, випускаючи листівки із закликами до боротьби з проституцією. Також члени товариства намагались застерегти приїжджаючих дівчат і жінок. Для цього вони



розклеювали плакати-звернення в портах, їдальнях, готелях та інших масових місцях. Інколи чергові жінки зустрічали приїжджаючих дівчат та попереджували їх про спокуси та небезпеку. Ефективність товариства підтверджувалась зростанням числа жінок, які звертались до товариства [54, с. 161; 163; 166].

Також метою організацій було підняття духовного рівня молодих працівниць. У товариствах організовували недільні збори, розваги, на яких молодь навчалась чомусь новому та корисному в житті, а також знаходили порядних подруг. Перебування у недільних школах оберігало їх від згубного суспільства, проституції та іноді ставала порятунком від неприємної домашньої обстановки. Збільшення духовного та розумового рівня молодих працівниць та допомога інтелігенції у зміні їхньої долі представляли сильний засіб в боротьбі з проституцією. Тому створення в містах товариства для допомоги жінкам наддали велику громадянську послугу [8, с. 83-84 ].

Велику роль у висвітленні проблем жіноцтва відіграв літературно-науковий журнал «Основа». Автор звертав увагу на історичну традиційну роль жінки в Україні та підтримував діяльність прогресивної громадськості, прагнення жінок: «Все громадянське життя знаходилося виключно у наших руках і ми , будучи судьями та відповідачами, дивовижно, як спритно, обділили іншу половину людського роду. Але пройшла пора безкарного свавілля і безвідповідального рабства.....; жінка вимагає собі свого місця в суспільстві, своїх правил» [43, с. 127].

Жінки були націлені на зрівняння не лише у громадських, а і у політичних правах щоб отримати доступ до повноцінного суспільно-політичного життя. Про важливість надання політичних прав зазначила і Н. Кобринська. На відмінну від інших активісток жіночого руху у нерівному правовому положенні вона звинувачувала не чоловіків, а жінок, підкреслюючи, що таке становище забезпечує їм безтурботне існування [17, с. 116].

Існували й негативні настрої щодо емансипації жінок так, як вважали, що це порушує українську традиційну родину. На думку консервативного суспільства

жіноче навчання мало бути заради виховання високоморальних майбутніх матерів, а не «емансипанток з короткими стрижками». Справді, у жіночому русі не обійшлося без крайнощів. Іноді радикально налаштовані жінки стригли волосся, змінювали ходу та поведінку, курили сигари та трубки. Таким чином жінки висували протест проти дискримінації та нагадували суспільству про необхідність встановлення рівноправності між чоловіком та жінкою [31].

Отже, за короткий проміжок часу образ тендітної, мрійливої, непристосованої до життя дворянки змінився на енергійну, освічену жінку, яка бажала працювати на рівні з чоловіками. Серед української інтелігенції склався ідеал « нової жінки », яка була в міру освіченою, емансипованою громадською діячкою. Така жінка прагнула до освіти, трудової діяльності та не боялась бути самостійною.

## **2.2. Самореалізація через освіту та науку**

До середини XIX ст. освіта в Україні зберігала становий характер. Внаслідок скасування кріпацтва та освітніх реформ наприкінці 1850-х відбулось створення середніх шкіл, які були доступні для усіх верств суспільства. Дівчата отримали можливість навчатись спільно з хлопцями. А уже в 60-х роках відкрили жіночі гімназії у Катеринославі, Херсоні, Сумах та Одесі. Повний курс навчання тривав 6 років. Предмети були обов'язкові та необов'язкові. До перших належала граматика, географія, загальна та російська історія, історія російської мови, молитва та історія церкви. До необов'язкових предметів відкосилися музика, танці, мови та малювання [54, с. 56; 70].

У Австро-Угорщині закон про обов'язкову освіту для дівчат ухвалили у 1872 р. Але на той час освіта була не дуже популярною серед дівчат. Дослідниця Л. Смоляр зазначає, що українська нація (особливо сільське населення) відрізнялась низькою освіченістю і грамотність чоловіків в 6-10 разів перевищувала грамотність жінок [54, с. 42].

Дівчата з сімей міської і сільської бідноти, як правило, майже не відвідували школу. Потреба примушувала батьків використовувати працю малолітніх дітей. І якщо доводилося вибирати між сином і дочкою, батьки, майже не замислюючись, залишали поза школою дочку. Так, за деякими даними серед тих, хто не відвідував школу: «з економічних причин було 22,4% хлопчиків і 77,6% дівчат» [41, с.77]. Отже, повністю освітні запити жінок через прагнення надати освіту насамперед чоловікам та через платне навчання не було задоволено.

Також під впливом громадянського руху 60-х рр. XIX ст. постало питання про вищу освіту для жінок. Більшість з них, закінчуючи середні школи, бажали навчатись далі [59, с.62]. Проте, це залишалося дуже проблематичною справою. Показовим є наступний приклад.

У 1861 р. Міністерство народної освіти надіслало запит до професорських рад університетів про те чи можуть жінки відвідувати університетські заняття нарівні з чоловіками, за яких умов та чи допускати таких жінок до здобуття вчених ступенів і які права надавати в разі їх здобуття. Відповіді факультетських рад Університету Святого Володимира у Києві були позитивними.

Професори історико-філологічного, фізично-математичного та медичного факультетів визнавали здобуття жінками вчених ступенів із відповідними правами подальшої наукової та викладацької діяльності. Професори юридичного факультету хоч і визнавали право допущення жінок в університет на тих самих засадах, що й чоловіків, але здобуття ними вчених ступенів визнали недоцільним [59, с.63].

Інші ж професори вважали, що жінки не лише можуть допускатися до випробувань на вчений ступінь різних факультетів, а й повинні користуватись, у разі успішного випробовування, правами, присвоєної вченого ступеня [43, с.127]. Але на жаль, жінки недовго змогли скористатись цим тому, що внаслідок студентських заворушень у 1983 р. цей дозвіл було скасовано аж до 1905 р.

Перші студентки зустрілись як і з підтримкою, так із зневагою з боку суспільного сприйняття. Самі ж викладачі ставились до жінок на лекціях



неоднозначно. Наприклад, В. Хижняков згадує, що у Київському університеті один із викладачів досить люб'язно ставився до студенток і на першій ж лекції, на якій вони були присутні, розповідав про високу роль жінок у суспільстві. Викладач став для них кумиром і після лекцій жінки аплодували йому. Зовсім по-іншому відносились до присутності жінок історики. Викладачі назначали лекції з 9 або 10 годин ранку, сподіваючись, що жінки полінуються приходити так рано. Але попри це, входячи в аудиторію, вони бачили, що всі жіночі місця заняті.

Тоді вони вигадали інших способів. Викладач Ставровський читав лекції по нумізматичі монотонно та нудно, але жінки продовжували відвідувати його лекції. Згодом він розпочав зовсім недоречно розповідати анекдоти не надто скромного змісту. Інший історик розповідав та малював досить відверті картини розпусного життя єпископів. Після цього кількість жінок, які відвідували лекції, значно зменшилась, особливо коли про ці лекції стало відомо батькам [62, с. 50-52].

Питання щодо освіти жінок викликало жваву дискусію. Українське суспільство сприймало здобуття жінкою професії як «запасний варіант» якщо жінка не вийде заміж або ж повдовіє. Противники жіночої освіти вважали, що це неприродньо для жінки та відволікає її від звичної ролі дружини, матері та розбещує. Вважалось, що освічена жінка може негативно впливати на емоційний клімат у сім'ї. Як аргумент преса приводила статистику, згідно якої все більше дівчат були незаміжніми [64]. На думку уряду, головною небезпекою було поширення політичних ідей серед студентів. Під бажанням навчатись часто підозрювали антиурядові цілі.

Варто зазначити, що після прийнятого нового університетського статуту у 1863 р. жінки були змушені отримувати вищу освіту у західноєвропейських університетах, особливо українські жінки їхали навчатись до Швейцарії. Кількість студенток з Російської імперії в університеті Цюриха стрімко зросла з 14 осіб в 1870-1871 навчальному році до 94 в 1872-1873 та 109 в літньому

семестрі 1873 року. Але Російська імперія побоювалась, що закордоном жінки захоплюються радикальними політичними ідеями і тому уряд виступив з попередженням, що жінки, які не припинять занять в університеті Цюріха не матимуть змоги продовжувати навчатись чи складати іспиту в університетах Російської імперії. [29, с.32].

Проблема здобуття наукових знань підштовхнула до приватної ініціативи у формуванні вищої освіти. Створювались вищі жіночі курси. Це були заклади, які надавали освіту наближеної до вищої, але не гарантувала після їх закінчення прав, пов'язаних із вищою освітою. Провідна роль у створенні вищій навчальних курсів належала саме жінкам. Наприклад, у Києві дружини викладачів запропонували створити курси для жінок та зібрали певну суму. Їх підтримав декан історико-філологічного факультету Університету Святого Володимира, який став організатором майбутніх курсів та підготував прохання до Міністерства народної освіти. Курси було дозволено заснувати як приватний заклад. Отримати однакові права з чоловіками після закінчення навчання жінки могли лише після складання іспитів при університеті [29, с. 33-37].

Перший набір слухачок у 1876 р. становив 324 особи. Бажаючих було більше, але їм прийшлося відмовити через нестачу приміщень. Така кількість жінок, бажаючих вступити до вищій курсів, пояснювалась тривалим очікуванням відкриття. Але жорсткіші правила прийому та невизначеність прав випускниць призвели до зменшення кількості курсисток. Наприклад, із 324 слухачок, що вступили у 1878, закінчили курс та отримали атестат лише 79. [29, с. 64].

У різних містах також почали відкривати медичні, загальноосвітні, педагогічні, політехнічні вищі жіночі курси і це відіграло значну роль встановленні вищої освіти жінок на українських землях. Курси діли вищу освіту сотням українських жінок, які складали значну частку інтелігенції [40].

Слухачок вищих жіночих курсів називали курсистками. Противники жіночої освіти описували їх як занадто емансипованих, позбавлених жіночності,

аморальних. Також жінок-інтелектуалок, які були поглинуті науковими або ж літературними інтересами називали «синя панчоха» [29, с. 62].

Новий етап розвитку жіночої освіти розпочався після революційних подій 1905 р. Жінки звернулись до Міністерства народної освіти з проханням надати їм дозвіл на отримання вищої освіти. До таких звернень приєднувались представниці української інтелігенції: Леся Українка, Оксана Косач, Катерина Лисенко, Людмила Черняхівська та ін. Жінки отримали можливість вступати до університетів вільнослухачками і уже у 1906 р. до канцелярії Університету Св. Володимира від жінок надійшло 760 прохань на вступ. [29, с. 99]. Але у 1908 р. був виданий циркуляр, згідно з яким заборонялось приймати жінок в університети.

Внаслідок цього відбулися великі студентські виступи у Харкові. У 1910 р. міністерство дозволило закінчити розпочате навчання в університетах. Згодом жінки були допущені до іспитів в університетах та при успішному завершенні могли отримати такі ж права як і чоловіки. У 1915 р. жінки могли бути вільнослухачками на окремих факультетах, але лише деякі університети використовували таку можливість. При цьому варто зазначити, що основними навчальними закладами залишались вищі навчальні курси тому що до 1917 р. державна вища освіта так і не стала загальнодоступною для жінок [54, с. 101].

З появою Вищих жіночих курсів жінки почали утверджувати свої позиції як викладачки та вчені. Серед таких учениць була майбутня громадська діячка, археолог Катерина Мельник-Антонович. Під час навчання К. Мельник уже брала участь в археологічних експедиціях під керівництвом майбутнього чоловіка, видатного історика та професора В. Антоновича. Згодом самостійно проводила розкопки на Поділлі, Волині та Слобожанщині. До того ж К. Мельник перша дослідила та описала серію невідомих до того часу кам'яних гробниць Південної України [51].

Серед вільнослухачок на історико-філологічному відділенні Київських Вищих жіночих зустрічаємо також майбутню письменницю Олександру Судовщикову



та майбутню дружину Івана Франка Ольгу Хоружинську [29, с. 72]. Також, варто згадати про студентку Вищих жіночих курсів, українську науковицю, історикиню, авторку понад 200 наукових праць Наталію Дмитрівну Полонську Василенко. Після закінчення курсів Наталія працювала там асистенткою, а уже після складання магістерських іспитів у 1916 р. її було обрано приват-доцентом Університету св. Володимира [28].

Молодші викладачки Київських курсів часто працювали понаднормово та з повною віддачою. Наприклад, одна із лаборанток Августа Павлинова працювала одразу у двох лабораторіях: неорганічної та фізичної хімії. Антоніна Данилевська, помічниця професора М. Андрусова, весь свій вільний час проводила у геологічному кабінеті та іноді ввела самостійно практичні заняття з палеонтології [29, с. 153].

Випускниці курсів не лише обмежувались викладацькою діяльністю, а й намагались після завершення навчання написати дисертацію та продовжити займатись науково-дослідницькою роботою. С. Щеглова була однією з випускниць, які вирішила продовжити наукову роботу в Університеті Св. Володимира, у 1918 р. захистила магістерську дисертацію, яка принесла їй звання магістра [29, с. 155].

Таким чином з XIX ст. до початку XX ст. шлях до вищої освіти виявився складним. До 60-х років право на середню освіту мали лише дворянки. Реформа жіночої середньої освіти скасувала станові обмеження, але жінки сільського стану залишались найменш освіченими. Усі зміни в освітній сфері відбувались на тлі суспільного та політичного розвитку. Усе це змінювало уявлення суспільства про роль жінки. У сфер вищої освіти жінки найбільше відчували дискримінацію. Негативна та упереджена політика уряду стосовно цього питання, призвела до приватної ініціативи жінок. Зрівняння жінок та чоловіків у правах на наукову діяльність стало значним здобутком освітнього етапу жіночого руху.

### РОЗДІЛ 3.

## УЯВЛЕННЯ ПРО НОРМУ ТА ВІДХИЛЕННЯ РОЛІ ЖІНКИ В РОДИНІ

### 3.1. Трансформація родинних відносин

Одним з визначальних конструктів у формуванні повсякдення жінки був її сімейний статус. Соціальне становище жінки у більшій мірі за юридичне право, визначало звичаєве, що відповідало традиційного світогляду тогочасного українського суспільства. Практична регуляція становища жінки здійснювалася через функціонування звичаїв та обрядів, що у цілому забезпечували суспільну гармонію та порядок. В традиційному українському суспільстві існувала чітко унормована гендерна програма для чоловіків та жінок, що реалізовувалася в колі родини.

Сім'я в Україні залишалась патріархальною, але дослідники традиційної української сім'ї часто вказували на таку особливість як демократизм. Наприклад, Іван Франко писав, що українці обходяться зі своїми жінками далеко лагідніше, гуманніше й вільніше, аніж їхні сусіди. У родині ж жінка займає дуже поважне й почесне становище [61, с. 210].

У літературно-науковому журналі зазначалось, що жінка здавна займала гідне місце в родинному та суспільному житті і тому «погляд на жінку у нас інший» [43 с. 127 ]. Етнолог П. Чубинський зазначав, що «малорусское плем'я» більш сердечне і тому кохання та повага між подружжям згладжує всю нерівність положення двох статей [67, с. 12].

Головою сім'ї мав бути чоловік, якому жінка зобов'язана була бути вірною і слухняною, в усьому покірною. Роль дружини, матері, господині будинку вважалось дуже почесною. Українські селяни зводили жіночі обов'язки до народження й виховання дітей, до звичайних обтяжливих домашніх робіт (прання, варіння й випікання їжі, носіння води, білення хати), а також до обробітку городів, ланів коноплі та льону, годування домашніх тварин та праці

під час жнив на хлібних ланах. Однак навіть у таких справах чоловік мав повну владу над своєю дружиною [9, с. 64].

Але варто зазначити, що чоловіки рідко втручались у справи жінок, тому економічними розрахунками часто займалась саме дружина і це призвело до утвердження певних економічних прав у подружжі. Все, що жінка виготовляла своїми руками, вона могла продавати або ж подарувати і повноправно розпоряджатись грошима. До того ж у деяких регіонах ключі від господарських приміщень зберігались у господині і вона могла вільно розпоряджатись продовольчими запасами [59].

В Україні у дівчинки 7-8 років було вже відносно постійне коло обов'язків, що значною мірою відповідало функціям жінки-господині, пов'язаними здебільшого з домашнім побутом. Ще з раннього віку мати навчала доньку шити, вишивати, прясти, готувати їжу, жати, доїти корів, няньчити дітей - тобто всім тим роботам, які мала виконувати сільська дівчина.

Дівчата, зазвичай самі прагнули якнайшвидше опанувати основні жіночі заняття, адже здобуття відповідних умінь розглядалось як спосіб самоствердження дівчинки, надаючи їй більшої значущості в сім'ї та авторитету серед однолітків [24, с. 102-103]. Одночасно починалось релігійне виховання і прилучення до обрядового життя сільської громади. Всі ці прийоми виховання були для того, щоб наставити доньку на правильний шлях, підготувати її до майбутнього сімейного життя.

Заміжжя вважалось єдиною перспективою для жінки, що, до речі, нормально сприймалося більшістю дівчат та їх батьками. Такі погляди дуже вірно характеризувала і Н. Кобринська: «...ловлення» женихів для доньки, для котрих подружжя – одна ціль життя, без котрого будуть кинені на осміяння, на ласку і неласку людей, «чи не знаменитий темат до комедії?!» [26, с. 291].

При виборі нареченої зверталась увага на ті зовнішні характеристики, які могли б свідчити, що вона зможе народити здорове потомство. Навіть «моральні якості» часом цінувалися в нареченій після таких характеристик як здоров'я,



сила, здатність до роботи та придане» [46, с. 48]. Про це й свідчать українські прислів'я «Жінка хоч корова, аби здорова», «Хоч жінка свинка, так грошей скринька» [60, с. 400].

Батьки намагались одружити доньку у 16, бо згідно з існуючим переконанням, в 20 років дівчину вважали вже старою дівкою. Варто зазначити, що середній вік вступу в шлюб помітно варіював по губерніях. Наймолодші шлюби спостерігалися в регіонах, що мали суто сільськогосподарську спеціалізацію, найбільш пізні - в промислових і промислових регіонах.

Залежність від занять позначалась на вік вступу в шлюб навіть в межах однієї губернії або повіту. Дослідники пояснювали суть цієї залежності наступним чином: якщо село сільськогосподарське, то наречений і його батьки прагнули раніше отримати робітницю в будинок, а якщо промислове, то не поспішали взяти в будинок зайвого їдця [39, с. 169].

Дівчина, яка досягла шлюбного віку і не вийшла заміж поступово вибула з групи потенційних наречених. Так, 20-річну дівчину починали «бракувати»: якщо кілька років «сидить в дівках», то, значить, є якісь недоліки. Такий невизначений статус відтворено у приказках: «Перестояна трава – ні сіно, ні солома, а стара дівка – ні жінка, ні вдова», «Стара пані та старе вино за все добре, але не стара дівка» [60, с. 394].

Така сумна перспектива, вочевидь, формувала серед дівчат переконання у тому, що слід неодмінно вийти заміж: «Хоч за старця, аби не остаться». До таких жінок часто ставились з презирством, засудженням або жалем: «Сидітиме Гина, поки тебе чорт згиба» [59, с. 8].

При цьому суспільство негативно сприймало як безшлюбність жінок, так і чоловіків. Репрезентацією подібних суспільних установок були обряди, що мали на меті символічно покарати та висміяти повнолітніх парубків та дівчат, які не створили сім'ю.

Серед них обряд колодки, який полягав у тому, що неодруженій молоді жінки прив'язували до руки чи до ноги дерев'яну колодочку як символічне

покарання за безшлюбність, а тим належало відкупитись могоричем, частуванням чи грішми. У Харківській губернії такий обряд проводився і з матір'ю дівчини за те, що не видала свою дочку заміж [1, с. 7]. Неодружені не допускалися до ряду сільськогосподарських робіт, що асоціювалися із функцією родючості.

Причини безшлюбності могли бути різноманітні. Однією з найпоширеніших були фізичні недоліки: потворність, глухота, хворобливість, короткозорість, кульгавість і ін. Це цілком зрозуміло, оскільки дружину брали в будинок не тільки для продовження роду, але і як робітницю. Причиною безшлюбності могло було також дівоче сирітство, оскільки за відсутності частки посагу або виправи від померлих батьків жінка ставала безприданницею, і це зменшувало її шанси на заміжжя [7, с. 66].

Разом з тим, до категорії «поганих» жінок у суспільній уяві відносили і бездітних жінок. Українці вважали материнство моральним і громадським обов'язком жінки перед Богом і перед людьми. Народження нащадків визнавалося головною метою шлюбу, тому бездітність сприймали як трагедію для усієї сім'ї та причиною до її зневаги. При цьому всю відповідальність за бездітність родини покладали на жінку.

Соціальним покаранням був суспільний осуд, обмеження участі бездітних жінок в деяких календарних та сімейних обрядах, що символічно були пов'язані із дітородною функцією (весілля, хрестини, тощо). Інші жінки часом до неї ставились зневажливо, з погордою, часом дорікаючи за те, що не здатна виконати покладений на неї природою та суспільством обов'язок [24, с. 169].

Соціально-неповноцінною видавався статус вдови. Він також розглядався як відхилення, девіація стосовно соціокультурної норми – заміжньої жінки-молодиці. Про соціальну обмеженість вдів свідчить той факт, що вони практично не допускали до ритуалів, пов'язаних з народженням чи одруженням.

Вдова не могла бути коровайницею чи свахою на весіллі, брати участь у весільному поїзді молодого тощо (зокрема на Поліссі, а також на Полтавщині);

на Поділлі при хрещенні дитини її уникали брати за куму: подекуди на Поліссі вона не могла виконувати обов'язки баби-повитухи [24, с. 215].

Господарська потреба підштовхувала більшість овдовілих жінок якнайшвидше вдруге виходити заміж. Проте, суспільні норми хоча і визнавали можливість повторного одруження, ставилися до цього явища як не бажаного. Хлопцеві вважалось соромно одружуватись на вдовах.

Таким чином, перед ними стояло завдання: знайти відповідного своєму становищу нареченого - соціально або фізично неповноцінного, відкинутого іншими дівчатами через поганий рід, бідність, слабке здоров'я або крайньої аморальності («непутящого»). У даному випадку найкращим виходом із ситуації було одруження із вдівцем. При цьому, якщо вдова виходила заміж весільний обряд скорочувався або зводився до мінімуму, не пекли коровай. Обходилися, зазвичай, лише церковним шлюбом та невеличким частуванням [15, с. 45].

Моделі виховання дівчини з сільської та з дворянської родини відрізнялися. У заможних сім'ях відразу після народження дитина переходила на піклування годувальниці і няньок. У родині юні дворянки навчалися від батьків правилам поведінки і першим знань про оточуючий світ, а також любити свою батьківщину, цінувати рідних і близьких людей.

З 5-7 років для дівчинки наймали домашніх вчителів, гувернанток. Таке навчання було досить популярним серед дворян. Також дівчинку могли віддати до навчального закладу, після чого її віддавали заміж.

Ще на початку XIX століття в Україні з'явилися інститути шляхетних дівчат, метою яких було надання загальної освіти, етичного виховання та підготовка дівчат до майбутньої ролі дружини та матері. Тому склався ідеал освіченої дворянської дівчини, що мала стежити за новинками науки, літератури і мистецтва, все життя займатися самоосвітою. Така жінка повинна була навчитися говорити на будь-яку тему, прекрасно викладаючи свої думки, володіти одним-двома іноземними мовами [52].

У дівчат мали виховувати «світські чесноти», багато з яких збігалися з



найважливішими християнськими чеснотами: покоря керівництву, взаємна чемність, лагідність, стриманість, рівна доброзичлива поведінка, чисте, схильне до добра і праведності серця [66, 91].

Основна соціальна роль жінки, як і серед представників нижчих соціальних станів, полягала в укладанні шлюбу та народженні дітей. Як правило, віддаючи дівчину на навчання, батьки керувались суто практичним бажанням знайти більш вигідну «партію» для своєї доньки.

Більшість дівчат не уявляли своє життя без заміжжя та материнства. Зазвичай, дворянки мріяли про традиційно життєвий сценарій: заміжжя, сім'я, затишний будинок, діти. Боязнь засидітися «в дівках», залишитися одній, чи не обраної женихами, штовхала дівчат до якнайшвидшого заміжжя [48].

Можна сказати, що у XIX ст. шлюбна поведінка на українських землях залишалась традиційною і фактично залишалась незмінною. Але поступово внаслідок переходу з традиційного до індустріального суспільства, розвитку ідеї жіночої емансипації відбувались зміни у шлюбній поведінці. Характерним для того часу стало збільшення шлюбного віку, контроль народжуваності.

Такі нові тенденції проявлялись серед жителів міста та інтелігенції. Все частіше дівчата виходили заміж у віці від 21 до 30 років. Про це свідчать статистичні дані. Наприклад, у Харкові до 20 років у шлюб вступали менше 12% городянок і більше 59% жінок виходили заміж у віці від 20 до 29 років. При цьому в проміжку від 20 до 39 років заміж виходили 14% жінок. У Києві середній вік вступу у шлюб жінок був 24 роки, а у чоловіків-29 років. І це було головною особливістю шлюбу населення великих міст. [33, с. 236–238].

У листуваннях, особистих щоденниках дівчата більше писали про наміри піти навчатись, а не виходити заміж, іноді й вказували про небажання стати матір'ю. Варто зазначити, що про це писали не лише «нові жінки», феміністки, нігілістки, але й звичайні дівчата, які не поспішали виходити заміж. У їхньому житті з'являються нові цілі: отримати освіту, в тому числі й професійну, брати участь у суспільно-політичній діяльності, реалізуватись.

Суспільство не однозначно ставилося до тяжіння панянок до освіти. На шпальтах періодичних видань вони досить часто отримували підтримку: «... дітей то народити встигнуть, тепер впору курси слухати» [48].

Внаслідок руйнування феодальних відносин та патріархального ладу, при якому чоловік фінансово забезпечував дружину, жительки міста були вимушені працювати та забезпечувати себе і своїх дітей. Поступово розширюється сфера їхньої діяльності і вони прагнуть професійно реалізуватись і це впливало на її репродуктивну поведінку.

Сучасні дослідники, проводячи кореляцію між жіночою освіченістю та рівнем народжуваності, зазначили, що «Чим вище рівень освіти і матеріального комфорту, перш за все серед жінок, тим нижче рівень народжуваності, ця кореляція абсолютна, проявляючись у різних регіонах землі...» [5, с. 14]

Дворянки, які знаходились у більш вигідних соціально-економічних, народжували максимум по 2–3 дітей в той час як, сільська жінка могла народити 10–12 дітей. Певна річ, міське життя також змінювали традиційну поведінку жінок. За реформ народжуваність у місті Харків знизилась 48,9 до 29,8% (з 1860–1913 рр.). І однією з причин можна вважати обмеження народжуваності у шлюбі. Засоби обмеження народжуваності на той час були досить розповсюдженими серед населення. [33, с. 239].

Здавалось би внаслідок зменшення шлюбності мала б збільшитись кількість позашлюбних відносин та дітей, але цього не сталося. На думку М. В. Курман причиною зниження коефіцієнту позашлюбних дітей була проституція та поширення презервативних та абортівних засобів. Поступово така практика проникла у сім'ю, що і дозволило жінці зменшувати кількість вагітностей [33, с. 241].

Таким чином, можна сказати, що всередині селянської громади сім'я була стабільним соціальним інститутом. В традиційному суспільстві існувала чітко унормована гендерна програма для чоловіків та жінок, що реалізовувалася в колі родини. Міське життя змінювало традиційну сімейну поведінку населення.

Руйнування патріархальних відносин у сім'ї, жіноча емансипація другої половини XIX століття, прагнення жінок до самореалізації, радикалізація українського суспільства призвели до індивідуалізації свідомості. Приватні інтереси все частіше ставили вище сімейних. Жінка не бажала вже реалізовуватись лише як дружина та матір і характерним для того періоду стало збільшення шлюбного віку та контроль народжуваності.

### **3.2 Стереотипні уявлення щодо девіантної поведінки жінки**

Не зважаючи за соціокультурні зміни, у суспільній уяві досить поширеними залишалися стереотипні уявлення щодо проявів девіантної поведінки жінок. Особливої зневаги зазнавали дівчата, які до шлюбу втратили цнотливість. У традиційному суспільстві сексуальні відносини виправдовувалися лише народженням дітей і допускалися лише між подружжям. Інші варіації інтимних взаємовідносин табуувалися та підлягали суспільному осуду. При цьому, не залежно від причин та обставин, вся вина та покарання покладалася на дівчину та ставали приводом до отримання позитивного ярлика «не чесної» жінки

За умови коротких соціальних зв'язків, «життя на виду» характерного для традиційного суспільства зберегти в таємниці факт дошлюбної втрати цноти було не можливо. Такі дівчата отримували соціальний статус «покриток». Оповіщення сільської спільноти про те, що дівчина перетворилася в покритку, відбувалось наступним чином: у будинок, де вона жила, приходили дві шановні жінки похилого віку і, оголосивши її вину, пов'язували їй голову хусткою по-жіночому, прикривавши під неї косу, що вважалася символом дівоцтва. Після цього дівчину водили по селу, сповіщаючи всіх про її новий статус [21, с.80].

З моменту покривання голови життя дівчини змінювалося: вона не мала права ходити на вечорниці та вдягатись як дівчина, проте й не вважалася повноправною в стані жіноцтва, тому що перейшла до нього «невдало» й



«неправильно». Покритка в соціумі була загалом ізолюваною та небажаною особою. Її не лише зневажали, а й уникали, вважалось, що вона несе нещастя та біду. Зрештою покритка переставала відвідувати посиденьки і гуляння, брати участь у святах, навіть повертатися разом з іншими дівчатами з жнив або сінокосу додому. На Полтавщині селяни відмежовувались від такої дівчини у той спосіб, що не вітались з нею

Український етнограф М. Сумцов описував приклади привселюдної ганьби покриток: «багато їй всіляких, іноді мерзенних, і жорстоких образ випадало терпіти від молоді: їй вимазували дьогтем хату, малювали на стінах непристойні зображення, виносили вночі ворота...» [56, с. 423].

Покритки підлягали також фізичному насильству, у першу чергу з боку своїх найближчих родичів. Показовим у цьому відношенні є спогади художника К. Коровіна. Він розповідає про свою сестру, яку видали заміж за молодого та багатого вдівця, але наступного дня чоловік повернув дівчину через те, що вона «порчена». Вночі їхній ганок та ворота вимазали дьогтем. Все село і особливо хлопці насміхалось з дівчини та її сім'ї. Костянтин разом з батьком та братами місяцями жорстоко били дівчину доки вона не померла [30, с. 240-241].

На рівні повсякденних колективних уявлень вона залишалась нечистою і потенційно небезпечною для оточуючих. Тому участь покриток у найважливіших ритуалах сімейно-вікового циклу (весілля, хрестини тощо) була обмежена. Наприклад, її, зазвичай, не брали за куму, за коровайницю чи сваху, бо вважали що така невдала доля може передатись об'єктам ритуальної дії.

Однією з причин обмеження контактів із покриткою було прагнення запобігти негативному впливові її прикладу на поведінку молоді; крім того, селяни намагались застерегти інших від подібної нерозважливості, наслідком якої стане така соціальна ізоляція [24, с. 198; 205-207].

У народному фольклорі також «відбиваються» погляди, щодо порушення моральних норм: «Утіхи на годину, а біди до смерті», «Що тіло любить, тоє душу губить», «Потеряла щастя-долю через свою дурну волю» [60, с. 391].

Винною в те, що сталося визнавали не тільки дівчину, але і її матір, яка не доглянула за донькою. Батьки покритки намагалися по можливості виправити ситуацію, змусивши хлопця одружитися на ній. Якщо він погоджувався, то з часом громадська думка заспокоювалась і неприємна історія забувалась. Іноді ступінь осуду односельцями «гулящої» дівчини, яка народила до шлюбу, залежав від обставин. Якщо її звабив хлопець, який пообіцяв одружитись, а потім відмовився від весілля, то такій дівчині часто співчували, але вступалися за обдурену дівчину рідко.

Становище погіршувалось, коли покритка дізнавалась про вагітність. У такому випадку дівчата намагались позбавитися плоду, а то й новонародженої дитини, боячись батьківського гніву та громадського осуду.

Дітовбивство в суспільній уяві не мало виправдань. У соціальній ієрархії можливих жіночих «гріхів» воно було чи не найтяжчим та підлягало жорстокому покаранню. В. Гнатюк на підставі аналізу етнографічних матеріалів та документів судових процесів дійшов до висновку про побутування таких покарань за цей злочин, як потоплення покритки, стинання голови, побиття буйками (киями) до смерті, побиття канчуками, нагайками, різками, вигнання, ув'язнення [24, с. 202].

Зазвичай у справах про дітовбивство обвинувачені жінки намагались розповісти все так, щоб перекласти бодай частину своєї провини й «сорому» на когось іншого або принаймні послатись на якісь виняткові обставини. Скажімо, позашлюбні сексуальні стосунки виправдовували кількома причинами. Найпоширеніші серед них - обіцянка залицяльника одружитися або ж те, що під час першого сексуального контакту жінка була на підпитку, нарешті, нею могли «оволодіти силою» [10, с. 232].

Так, О. Левитським був описаний випадок, що стався у м. Вижва Волинської губернії. Опраску Вовчиху було звинувачено у розпусті та дітовбивстві. Жінка у своє виправдання сказала, що її згвалтували, а дитина народилась уже мертвою. Суд не повірив жінці і визнав її винною. Того ж дня її

прив'язали до стовпа на базарній площі. Нещасна стояла там протягом трьох днів і прохожі знущались з неї, кидаючись брудом. Згодом в присутності всього населення містечка її висікли різкою, обірвавши на ній нижню частину сорочки. В такому вигляді жінку виганяли віниками з міста, пригрозивши, що в разі повернення її загрожує смерть [35, с. 350-359].

Якщо дівчина не могла вийти заміж і залишалась жити в сім'ї, то батьки, сестри, невістки, зазвичай дорікали їй дитиною, яку вважали сімейним позором. «Байстрюка» утискали у правах, глузували. Рідко коли матір могла витримати таке відношення і продовжувала любити свою дитину. В більшості випадків вона мало піклувалась про нього. Зневажливе ставлення до позашлюбних дітей втілювалося у обмеженні їх юридичних прав.

Жінка в традиційних уявленнях поставала в образі благочестивої дружини, якій не годиться вести себе розпусно, тому подружні інтимні зв'язки будувалися на стриманості. Тогочасна мораль культивувала образ асексуальної дружини-матері-берегині сімейного вогнища. Антиподом дружини виступала жінка-розпутниця, яка концентрувала в собі всі негативні риси. В суспільній уяві вона поставала в образі аморальної та безбожної людини. При цьому жіноча розпуста сприймалися суспільством більш категорично, і неприйнятно, за чоловічі прояви подібної поведінки.

Дослідниця О. Бороденко відносить до розпусної категорії жінок солдаток, гусарок, вдів, покриток, жінок з невизначеним сімейним станом, тобто чоловіки яких пропали безвісті, були засудженні, перебували на заробітках, або ж покинули свої родини. Залишаючись без чоловіків, без засобів до життя, вони могли вдатися до розпусти та інших девіацій, чим викликали осуд громади. Часто повіями ставали жінки покинуті солдатами та наймички, які були розбещені своїми господарями, покритки, яких вигнали з родинного дому. У суспільному баченні побутувала думка про них як «гулящих осіб» [6].

Про таких жінок писав етнограф І. Манжура: «українки завжди славилися строгістю, чистотою, але і серед них траплялися особи гулящі, які не доходили



до грубої розпусти, але відгулявши свою молодість, допоки це безцільне гуляння не закінчувалося міцно обезпороченим життям» [36, с. 217-218] .

Дівчат, «розпусту» яких викривали, публічно соромили: натягували на шию солом'яний хомут, підв'язували вбрання солом'яними мотузками над головою й такому вигляді водили селом. Крім того, порушниць суспільної моралі змушували мести вулиці та посиляли на інші громадські роботи [38, с. 11].

Особливу увагу громада і церква зосереджували на подружній невірності, яка однозначно зазнавала осуду. Але якщо чоловічу зраду жінки зазвичай терпіли, то дружину за зраду чоловік карав фізично. Жінку могли жорстоко побити, принижувати та навіть публічно катувати. М. Горький особисто спостерігав таке покарання у селі Кандибівці Херсонської губернії в 1891 р. Потерпілий чоловік прив'язав оголену, пов'язану дружину до воза, сам заліз на віз і звідти бив її батогом та в супроводі натовпу возив її по сільській вулиці. В інших українських губерніях з зрадницею обходилися не менше жорстоко: «Жінок роздягають, мажуть дьогтем, осипають курячим пір'ям і так водять по вулиці...» [11, с. 5–7].

Обмануті дружини також намагались наказати жінку-спокусницю. Вони могли побити вінка у її домі, прилюдно облаяти чи побити. Повітові суди, які розглядали справи про такі матеріальні збитки коханці зрадженою дружиною, вважали це як давню звичаєву-правову норму. На думку О. Кісь до жіночої зради суспільство ставилось більш суворо тому, що така поведінка ставила під сумнів питання батьківства та сексуальну спроможність чоловіка, а відтак і безумовну жіночу підлеглість [59].

Проституція в основному розвивалась у містах, адже міське життя послаблювало міцність народних звичаїв і підривало традиційні сімейні відносини, звільняючи жінок від впливу патріархальної влади.

У 1844 р. були випущені «Приви́ла власницям борделів» та «Прави́ла для публічних жінок». Згідно з вимогами був введений мінімальний вік повій-16

років. До того ж жінка була зобов'язана проходити регулярний медичний огляд та отримати поліцейський дозвіл. Також повії повинні були мати «медичний квиток», який свідчив про стан її здоров'я. Будинки втіхи відкривались лише з дозволу поліції та цілком залежали від адміністрації. Відкривати бордель могла лиш жінка від 30 до 60 років. Утримувачка несла відповідальність за стан здоров'я жінок свого закладу та могла бути ув'язнена у разі приховування повії з венеричним захворюванням. Ці правила залишались незмінними до 1861 року.

28 липня 1861 року були видані «Правила для публічних жінок», «Правила для власниць будинків терпимості» та «Правила для власниць таємних притонів для розпусти», які збільшували вік утримувачки борделю від 35 до 55 років. Ставали жорсткіші правила за неявки жінок на плановий огляд у лікаря. Утримувачкам заборонялось бити повій. Жінка могла у будь-який момент повернутись до чесного життя і у такому випадку вона мала відбутися певний час у в Товаристві сестер милосердя або ж у іншій подібній установі [32, с. 83 ].

Також важливим елементом адміністративного контролю було видання «жовтого білету», який давав легальне право займатись проституцією. Для отримання такого білету потрібно було звернутись до поліції, здати свій паспорт та пройти медичне обстеження. Жінка з жовтим білетом втрачала свої права на захист від свавілля, попадала в повну залежність від поліції та ставала «поліцейською річчю» [58, с. 362 ]. Варто зазначити, що отримати такий білет було набагато легше ніж потім його позбутись. Для того щоб позбутись нагляду поліцейських жінка мала звернутись до лікарсько-поліцейського комітету. Справа могла розглядатись протягом року і на рішення комісії впливала характеристика повії, складена місцевим поліцейським та лікарем. Вона включала у себе опис поведінки, арештів, а також перенесені хвороби.

З 23 лютого 1892 р. було видане розпорядження, яке дозволяло лише добровільну проституцію. Також згідно з законом жінки могли повернутись до

нормального життя і в такому випадку держава захищала жінок від свавілля роботодавців [49, с. 114 ].

У 1903 р. з'явилося положення згідно з яким підвищували мінімум віку повій до 21 року. Також регламентувалась робота будинків терпимості та контролюючих органів. Щоб відкрити такий заклад потрібно було подати заяву до міської управи, мати згоду домовласника у письмовому вигляді, автобіографію та санітарну книжку. До того ж важливою умовою функціонування будинку розпусти було проходження медичного обстеження, яке проводилось переважно 1-2 рази на тиждень. Але так як ця послуга була не безкоштовна власниця закладу намагалась приховати інфікованих жінок.

Актуальною проблемою того часу була примусова проституція та торгівля жінками. Торгівля жінками для вивезу їх закордон велась у великих містах особливо в Одесі, Миколаєві, Харкові, Кременчуці та ін. Людей, які займались втягненням жінок до розпусти називали маклерами і вони відігравали важливу роль на ринку проституції. Тогочасна преса стверджувала, що такою діяльністю займаються виключно євреї так як інші народи, на їхню думку, не могли займатись ганебною справою [3 , с. 82;90 ].

25 грудня 1909 р. Микола II затвердив закон про «Про заходи припинення торгівлі жінками з метою розпусти». Згідно з положеннями людина, підозрювана у звідництві, карався ув'язненням. Якщо ж винний займався звідництвом дружини, доньки то карався ув'язнень до виправничого будинку. Але незважаючи на боротьбу з нелегальним бізнесом, щорічно лише в Одесі вивозилось від 100 до 700 жінок [19, с. 3 ].

Серед причин, які впливають на розвиток розпусти, були нерівноправне становище жінки у сім'ї та її соціальне положення в суспільстві. Прагнення жінок до розпусти часто було протестом зі сторони жінки проти деяких умов суспільного та сімейного життя. Видаючи жінку заміж, рідко запитували її згоди.



Тому вона намагалась звільнитись від такого розпорядження її свободою та заводила коханця [14, с. 20].

Також однією з причин проституції являлась тенденція багатьох людей до безшлюбності. При низькому матеріальному становищі та неможливості вести сімейне життя, проституція приймала надзвичайні розміри. Зменшенню кількості шлюбів сприяли умови життя у місті. Згідно зі статистикою у сільській місцевості народжувалось набагато більше дітей ніж в містах. [14, с. 16].

Поширеною є ідея, що проституція розвивалась через економічні проблеми. Капіталістичний розвиток промисловості все більше втягував на фабрику жінок так як їхня праця оцінювалась дешевше ніж чоловіча. В Одесі у 1904 р. чоловіки-прикажчики могли отримати більше 30 руб. В той час як жінка-прикажчиця отримувала менше 20 руб. Із 1448 опитаних: 103 людини працювали безкоштовно, 303 отримували від 2 до 10 руб., 708– від 10 до 20 і лише 234–від 20 до 30 руб. Тобто середня зарплата робітниці була 10-12 руб.

Варто зазначити, що більшість робітниць жили на свій заробіток, сторонньої допомоги не отримували. Грошей, які вони отримували за роботу, не вистачало навіть на задоволення мінімальних потреб. Тому зрозуміло, що жінки бажали знайти додатковий заробіток. [58, с. 172].

Іноді жінок заманювали на роботу у місто, пропонуючи дуже вигідні умови праці, але коли вони приїздили то виявлялось, що їх схилили до занять проституцією. Така практика була досить поширена у Російській імперії. Часто жінки та молоді дівчата потрапляли під вплив звідників. До того ж наприкінці XIX ст. вважали, що життя у будинку розпусти легке. Жінки легкої поведінки виглядали ситими, веселими, нарядними, щасливими. Власниці будинків розпусти та подружки часто спокушали цим звичайних жінок. І тоді у жінка обирала: бідність, важкі умови праці та голод чи перспектива веселого, забезпеченого життя

І. Канкарович вважав, що саме суспільна, особливо чоловіча, розбещеність стало першопричиною проституції. Ні бідність, ні безправ'я, ні невігластво не в

зможі одні підштовхнути чесну дівчину до проституції, якщо раніше вона не стикалась з розбещеністю. Як аргумент автор наводить приклад, що є бідні жінки, які не займаються проституцією і з іншої сторони- не мала кількість багатих та освічених жінок стали повіями. Для перших навіть бідність та невігластво не стали причинами падіння, а інших навіть багатство та освіта не утримала від цього. Тому крім економічних умов, невігластва, алкоголізму причиною для проституції є розбещеність [58, с. 187].

На думку А. Гуревича, проституція захоплювала виключно бідні та малокультурні верстви населення, особливо жінок, які не мають постійного забезпечення для їх існування [58, с. 150]. Вважалось, що з покращенням економічного і правового положення жінок і підняттям морального та розумового рівня жінок і чоловіків проституція неминуче значно зменшиться, але справедливо відзначає професор Тарновський: «знищіть пролетаріат, розпустіть армії, зробіть освіту доступною в найближчий час, дайте можливість вступати в шлюб всім бажаючим, гарантуйте їм спокій в сімейному житті і переконайте їх жити морально, чесно, по християнським законам і тоді...і тоді все-таки буде існувати проституція. Проституція перш за все поняття, що визначає аморальний стан суспільства, а не його економічний стан. Друга може являтися засобом, але причина полягає в першому. Багато жінок свідомо приймали рішення ставати повією» [58, с. 201].

Житлові умови робочих також несприятливо впливали на людей. Нерідко у кімнатах жили кілька сімей, які відділялись лише одною занавіскою. Діти, які постійно проживали серед них, дізнавались про сутність статевих відносин досить рано. З дитячих років такі умови життя готували майбутніх людей з девіантною поведінкою [58, с. 176].

До того ж і звичайні сімейні будинки, в котрих проживали неповнолітні діти, могли знаходитись біля борделів. Мешканці були занепокоєні психологічним станом своїх дітей адже при спостереженні поведінки повій може сформуватися

неправильне сприйняття взаємовідносин між чоловіком та жінкою. Тай таке сусідство приносило розлад у сім'ях [4, с. 90].

Ставлення населення до таких жінок звичайно було вкрай негативним. Наприклад, у м. Олександрівську постійний шум, бійки, скандали біля публічних будинків не давали спокою жителям міста. Тим більше, що все це відбувалось на очах дітей. Попри численні скарги до міської думи його не перенесли через відсутність приміщень, які б відповідали «Правилам для власниць борделів».

Повії–одиначки також завдавали незручності мешканцям міста. У пресі від 1910 р. повідомлялось, що повії нижчого стану стоять посеред білого дня біля крамниці та створюють незручності відвідувачам магазину [3].

У Сумах публічний будинок розташовувався неподалік від жіночого пансіону. Нічні розваги публічних дівчат та непристойні пісні негативно впливали на учениць. Після прошення директора училища цей заклад перенесли та було видане розпорядження не влаштовувати публічні будинки ближче ніж 150 сажень від церкви, училищ і шкіл [44].

У 1905 р. жителі міста Севастополь надіслали прохання про закриття будинків розпусти тому що « у цих будинках збіговиська духовно зіпсованих людей, які віддають себе п'янству, розпусті...не дають можливості жителям спокійно спати, ображають прохожих на вулицях і складають явну спокусу для підростаючого покоління молодих учнів та дітей юнацького віку, а також слугують джерелом заразних хвороб». Також зазначалось, що клієнти таких закладів часто розбивають вікна і заходять у будинки, шукаючи там підходящих їм жінок [58 , с. 365].

У Харкові внаслідок поганої репутації серед населення влада переміщувала будинки на «квартал червоних ліхтарів». На вулиці Нетечінській знаходилось близько 20 борделів, де працювали 92 повії. Під час ярмарків місцеві навіть не могли вийти з будинку та постійно скаржились про згубний вплив на молодь, які були свідками аморальних сцен [2 , с. 151].

Жіноча кримінальна активність найчіткіше виявляється у сфері побуту. На



вчинення злочину її штовхали негативні обставини сімейно-шлюбних, родинних і сусідських стосунків. У цій сфері жінки здебільшого вчиняють такі насильницькі злочини: вбивство, у тому числі своєї новонародженої дитини, нанесення тілесних ушкоджень і хуліганство.

Про напруженість міжособистісних стосунків у сім'ї свідчать такі злочини як вбивство одного з подружжя. Вони не були частими, але мали місце серед українського населення. Так, у слободі Лозовенька (нині Балаклійський р-н) на Харківщині чоловік зрадив жінці, поки її не було дома. Після повернення дружини, сусідка все розповіла, і після обидві жінки втопили цього чоловіка в колодязі [44].

Серед подібних злочинів, відсоток жінок, які наважувалися на вбивство чоловіка був доволі високий. Пояснення цьому, варто шукати у владі чоловіка над жінкою, що закріплювалася як на юридичному рівні, так і суспільними нормами та установками. Проживаючи із чоловіком-тираном, гульвісою, п'яницею, не маючи захисту з боку закону, громадської думки, за умови фактичної відсутності офіційного розлучення, деякі з них, доведені до відчаю, наважувалися на вбивство ненависного чоловіка [39, с. 250]. Звичайно, що пояснити всі вбивства жінками своїх чоловіків виключно вказаними причинами не можна, але й заперечувати факт впливу безправної позиції жінок на злочини подібного характеру не варто.

Все ж більшість злочинів, які здійснювалися у другій половині XIX – на початку XX ст. були крадіжками у господарів грошей, одягу. Так, у купця Крамаренка його служниця Пелагея викрала гроші, шубу, свитку, спідниці, керсетки, серпанки, намисто з бурштину та дукачі. Служниця прапорщика Средбольського Горпина, яка викрала у свого господаря речі, пояснювала свій вчинок вбогим життям, «незрозумілими» стосунками з господарем та ревностями господині [38, с. 209].

Таким чином, найвищий суспільний престиж здобували жінки, які повноцінно виконували всі приписані відповідному віковому статусу ролі.

Траплялись відхилення від узвичаєного порядку набуття та зміни соціальних статусів, часткове або неповноцінне виконання певних ролей чи їх невиконання взагалі.

Коли жінка демонструвала невідповідну статусові поведінку, через якісь обставини не виконувала призначених для неї соціальних ролей, то набувала специфічного соціального статусу (вдова, розлучена, стара діва, бездітна, покритка, та ін.). Ці статуси розглядали як певні соціальні відхилення, що на рівні повсякденних практик передбачало особливі модельні поведінки для таких осіб та відповідні способи контакту з соціальним середовищем, а також виявлялось і в певних правових та звичаєво-обрядових обмеженнях.

Активізація модернізаційних процесів не завжди позитивно впливала на життя міського населення. Серед негативних рис були поширення проституції та злочинності. Однозначної відповіді чому жінки вирішили займатись проституцією немає, у кожної були свої мотиви. Серед найбільш поширених причин є економічні проблеми, нерівноправне положення жінки, неосвіченість, тенденція до безшлюбності, звідництво, суспільна (особливо чоловіча) розбещеність та свідомий вибір жінки стати повією. Ставлення людей до них не змінилось, таких жінок вважали аморальними.

Серед жіноцтва зустрічалися факти злочинів різної тяжкості. Причини такої поведінки здебільшого були зумовлені проблемами внутрішньосімейного характеру. При цьому жіноча розпуста, злочинність сприймалися суспільством більш категорично, і неприйнятно, за чоловічі прояви подібної поведінки.

## ВИСНОВКИ

Проблема трансформація образу жінки у суспільній уяві населення України у другій половині XIX- початку XX ст. не була комплексно досліджена в сучасній українській історіографії. Вивчення наявної наукової літератури, комплексу джерел законодавчого, етнографічного характеру, матеріалів періодичної преси та особового походження дають можливість зробити ряд висновків із означеної теми.

Юридичне регулювання прав жінок здійснювалось на підставі цивільних законодавств Австрійської та Російської імперії, що закріплювали вищість чоловіків та їх провідну позицію у суспільстві. Закони обмежували особисту і майнову свободу жінки та містили дискримінаційні положення. Скасування кріпацтва, реформи 1860-1870 рр. суттєво вплинули на соціальне та правове становище жінок. Поступово жінка наділяється громадянськими правами та отримує спеціалізовану освіту. У зв'язку з швидкими темпами розвитку промисловості жінка все частіше залучається до суспільно-трудової діяльності та прослідковується тенденція щодо покращення правового статусу жінок у трудовій сфері.

Одним із визначальних конструктів у формуванні повсякдення жінки був її сімейний статус. Соціальне становище жінки визначало звичаєве право, що відповідало традиційному світогляду тогочасного суспільства. Сім'я в Україні залишалась патріархальною та всередині селянської громади була стабільним соціальним інститутом. Міське життя навпаки змінювало традиційну сімейну поведінку населення.

Руйнування патріархальних відносин у сім'ї, жіноча емансипація другої половини XIX століття, прагнення жінок до самореалізації, радикалізація українського суспільства призвели до змін індивідуалізації свідомості. Приватні



інтереси все частіше ставили вище сімейних. Жінка не бажала вже реалізовуватись лише як дружина та мати.

Трансформація суспільного образу жінки відбувались на тлі суспільно-політичних зрушень.

Формувалися демократичні норми та цінності, які стали основою для створення перших жіночих товариств. Серед української інтелігенції склався ідеал «нової жінки», яка була в міру освіченою, емансипованою громадською діячкою. Така жінка прагнула до освіти, трудової діяльності та не боялась бути самостійною. За короткий проміжок часу образ тендітної, мрійливої, непристосованої до життя дворянки змінився на енергійну, освічену жінку, яка бажала працювати на рівні з чоловіками.

Важким виявився шлях жінок до вищої освіти. До 60-х рр XIX ст. право на середню освіту мали лише дворянки. Реформа жіночої середньої освіти скасувала станові обмеження, але жінки сільського стану залишались найменш освіченими.

У сфер вищої освіти жінки найбільше відчували дискримінацію. Негативна та упереджена політика уряду стосовно цього питання, призвела до приватної ініціативи жінок. Прагнення жінок до знань відіграло важливу роль у формуванні самосвідомості та самоемансипації.

Внаслідок розширення сфери їхньої діяльності професійної самореалізації змінюється репродуктивна поведінка. Статистичні дані стверджують, що характерним для того часу стало збільшення шлюбного віку та контроль народжуваності.

Разом з тим у суспільстві попри певні зрушення та відхід від традиційної моделі образу жінки, досить живучими залишалися певні суспільні стереотипи. Відхиленням від норми вважалися безшлюбні, бездітні жінки, дівчата, які до шлюбу втратили цноту, вдови. Також проявами девіантності вважались розпуста, переривання вагітності, дітовбивство, кримінальні злочини.

У суспільній уяві вони апріорі потрапляли до категорії «поганої жінки» та підлягали особливим практикам суспільної стигматизації. Жахлива перспектива суспільного осуду, відречення родини, безправне положення позашлюбних дітей ставали причинами умисного переривання вагітності та дітовбивства. На основі етнографічних джерел можна зробити висновок, що покарання за такий злочин було досить суворим. Жінку могли побити до смерті, вигнати або ув'язнити. За «блуд» та подружню зраду жінок карали батогами, публічно соромили та навіть катували тому, що така поведінка ставила під сумнів питання батьківства та сексуальну спроможність чоловіка, а від так підважувала безумовну жіночу підлеглість.

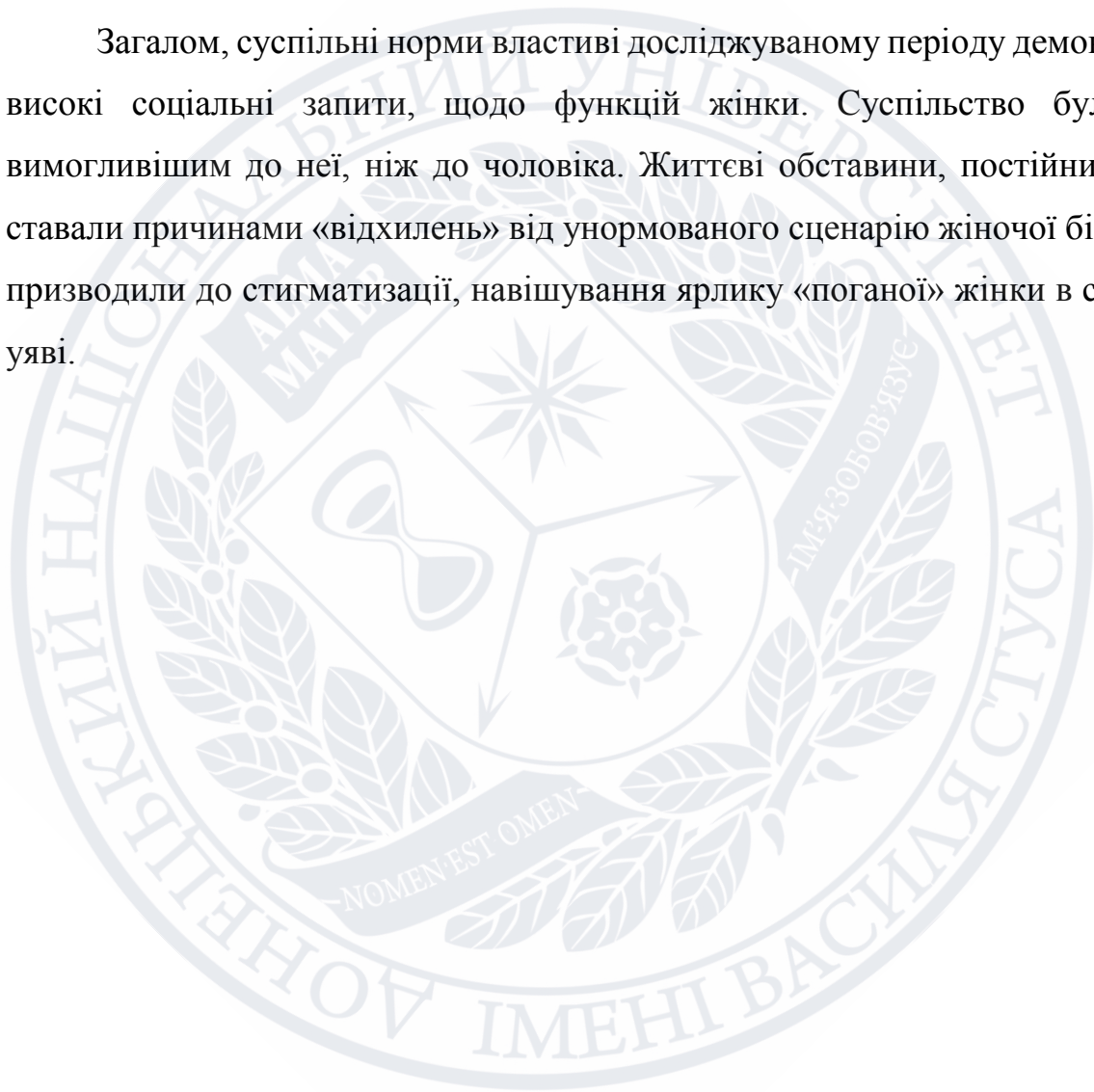
Громада прагнула обмежити контакти з жінками, поведінка, яких демонструвала відхилення від узвичаєного порядку. На рівні повсякденних практик передбачалися особливі модельні поведінки для таких осіб та відповідні способи контакту з соціальним середовищем, їх підкреслено не допускали до ряду обрядів (хрестини, весілля), що на символічно рівні були нерозривно пов'язані із реалізацією соціальної ролі жінки. Така поведінка була обумовлена бажанням запобігти негативному впливу на молодь та застерегти інших від подібної нерозважливості, але в той же час вона ще більше акцентувала увагу на особливому, маргінальному статусі вказаних категорій жінок.

Збільшення кількості хвороб та неефективність каральної політики щодо проституції стали причиною для її легалізації. Державна влада створила повноправний інститут, який включав у себе правові положення, контролюючі органи, осіб, які надавали послуг, споживачів та визначила порядок відкриття публічних будинків.

Однозначної відповіді чому жінки вирішили займатись проституцією немає, у кожної були свої мотиви. Серед найбільш поширених причин є економічні проблеми, нерівноправне положення жінки, неосвіченість, тенденція до безшлюбності, звідництво, суспільна (особливо чоловіча) розбещеність та свідомий вибір жінки стати повією.

Жіноча кримінальна активність найчіткіше проявлялась у сфері побуту. Причинами, які штовхали на злочин, могли бути негативні обставини сімейно-шлюбних, родинних і сусідських відносин. Не маючи захисту з боку закону, суду і громадської думки, доведені до відчаю жінки, іноді наважували їх на вбивство чоловіка. Крім того, причинами злочинів також ставали економічні проблеми, про що свідчить велика кількість справ пов'язаних з крадіжками.

Загалом, суспільні норми властиві досліджуваному періоду демонстрували високі соціальні запити, щодо функцій жінки. Суспільство було більш вимогливим до неї, ніж до чоловіка. Життєві обставини, постійний примус ставали причинами «відхилень» від унормованого сценарію жіночої біографії та призводили до стигматизації, навішування ярлику «поганої» жінки в суспільній уяві.





## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Агапкина Т. А. Колодка: к истории обычая. *Живая Старина*, 1995. № 4. 68 с.
2. Альков В. Проблема проституції на теренах Харківської губернії у XVIII – на початку XX ст.: соціальний та медичний аспекти / В. Альков, І. Робак. *Краєзнавство*. 2016, № 3–4. С. 147–158
3. Барков І. В. Інститут проституції в містах Південної України в 1843 - 1914 РР. : Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Барков Ілля В'ячеславович. Запоріжжя, 2018. 216 с.
4. Барков І. В. Проституція в контексті її морально-етичного сприйняття мешканцями міста Миколаєва другої половини XIX ст. (за матеріалами державного архіву Миколаївської області). *Сумська старовина*. 2015. № 47. С. 87–94
5. Бим-Бад Б.М., Гавров С.Н. Модернизация института семьи: социологический, экономический и антрополого-педагогический анализ: Монография. Москва: Интеллектуальная книга Новый хронограф, 2010. 352 с.
6. Бороденко О. Розпуста як прояв девіантної поведінки самотніх жінок в суспільстві Гетьманщини XVIII століття URL: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/1045-olena-borodenko-rozpusta-yakproyav-deviantnoyi-povedinky-samotnikh-zhinok-v-suspilstvi-hetmanshchyny-xviiiistolittya> (дата звернення: 10.04.21).
7. Бороденко О. А. Незаміжні жінки Гетьманщини другої половини XVIII століття (історико-демографічний аспект на прикладі облікових джерел сіл Полтавського полку). *Історична пам'ять*. 2012. № 27. С. 60-68.
8. Бородин, Дмитрий Николаевич. Алкоголизм и проституция / Д. Н. Бородин. - Санкт-Петербург: С.-Петерб. коммерч. типо-лит. Виленчик, 1910. 118 с.

9. Воробець К. Спокусниця чи цнотлива? Непевне статеве становище жінок у пореформеній українській селянській громаді. *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство*/ За ред. Л. Гентош та О. Кісь. Львів: Класика, 2003. С. 62-73.

10. Ганенко М. Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисавет-градском уезде. *Степовий Херсонський белетристичний збірник*. 1886. 149 с.

11. Горький М. Собрание сочинений в 30 томах. Москва, 1949. Т. 1. 569с.

12. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців ХІХ - початку ХХ століття. К.: Арістей, 2006. 560 с

13. Гриценко І. С. Становлення і розвиток наукових поглядів на основні інститути вітчизняного адміністративного права: монографія. Київ: Київ. ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 2007. 335 с.

14. Грязнов К. Проституция как общественный недуг и меры к его врачеванию. В 2 ч. М., 1901. 188 с.

15. Гура А. В. Брак и свадьба в славянской народной культуре: Семантика и символика. М.: Издательство «Индрик», 2012. 936 с.

16. Давыдова А. Д. Неравноправное положение женщин в Российской империи. URL: <https://moluch.ru/conf/hist/archive/168/8955/> (дата звернення: 10.04.21).

17. Дашковська О. Р. Ідея прав жінки в політико-правовій думці України кінця ХІХ – початку ХХ століття: дис. канд. юр. наук: 12.00.01 / Дашковська Олена Ростиславівна . Харків, 2017. 193 с.

18. Драч О.О. Освіта жіноча в Україні. URL: [http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu\\_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=osvita\\_zhin](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=osvita_zhin) (дата звернення: 10.04.21).

19. Закон 25 декабря 1909 года о мерах к пресечению торга женщинами в целях разврата с разъяснениями. Санкт-Петербург: Отд. борьбы с вовлечением женщин в разврат, 1911. 20 с.

20. Исторический обзор деятельности Комитета министров: к столетию Комитета министров (1802–1902). - СПб.: Канцелярия Комитета министров, 1902. Т. 3, ч. 2: Комитет министров в царствование императора Александра Второго (1855 г. февраля 19 - 1881 г. марта 1) / сост. С. М. Середонин, 1902. 315 с.

21. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Київ: Дуліби, 2013. 228 с

22. Канторович Я. А. Женщина в праве: с приложением всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола. СПб.: Тип.-лит. М. Я. Минкова, 1895. 342 с.

23. Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012, № 2. С. 159 – 172.

24. Кісь. О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX - початок XX ст). Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. 287 с.

25. Кобиринська Н. Вибрані твори. Київ: Дніпро, 1980. 446 с.

26. Кобиринська Н. Відповідь на критику жіночого альманаху в «Зорі» з 1887 р. *Вибрані твори*. Київ: Держполітвидав УРСР, 1958. С. 286–297

27. Кобченко К. Гендерні зміни в українському суспільстві в сер. XIX – на поч. XX ст. як складова європейських цивілізаційних процесів URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/Ukralm\\_2012\\_8\\_88.pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/Ukralm_2012_8_88.pdf). (дата звернення: 10.04.21).

28. Кобченко К. На світанку жіночої освіти в Україні: шляхи навчання та праці перших студенток. URL: <https://uamoderna.com/md/kobchenko-women-education>. (дата звернення: 10.04.21).



29. Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів: Монографія. К.: МП «Леся», 2007. 271 с.
30. Константин Коровин вспоминает... Составители И. С. Зильберштейн, В. А. Самков, М., «Изобразительное искусство», 1990. 608 с.
31. Кротова Т.Ф. Вплив руху емансипації на образ " нової жінки " другої половини XIX ст. «rational dress». *Вісник Міжнародного слов'янського університету*. Сер. : Мистецтвознавство. - 2012. Т. 15, № 2. С. 7-17
32. Кругляк М. Е. Статеве питання й проституція в житті студентства підросійської України XIX – початку XX ст. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2016. № 3-4. С. 82-87
33. Курман М.В. Воспроизводство населения дореволюционного крупного города (на примере Харькова). Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. М.: Статистика, 1977. 250 с.
34. Лазаревский А. М. Прежние изыскатели малорусской старины (Я. М. Маркович, А. И. Мартос, А. М. Маркович). *Киевская старина*. 1894. № 12. С. 349–387.
35. Левицкий О. И. Очерк старинного быта Волыни и Украины. *Киевская старина*. 1889. № 11. С. 350 – 368.
36. Манжура И. Украинская гетера. *Киевская старина*. 1883. Т.V. №1. С. 217 – 218
37. Мартыненко Н. К. Проституция в императорской России: от запрета к легализации. URL: [http://www.nivestnik.ru/2009\\_1/08\\_martynenko\\_8.shtml](http://www.nivestnik.ru/2009_1/08_martynenko_8.shtml). (дата звернення: 10.04.21).
38. Маслійчук Володимир Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині в 80-90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва). *Соціум*. 2005. С. 197-215.
39. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского

общества и правового государства. 2-е изд., испр. Т. 1. Санкт-Петербург: Ивд-во «Дмитрий Буланин», 2000. 548 с.

40. Міхневич Л. Виток вищої жіночої освіти у Україні (кінець XIX – початок XX ст.) URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/urykr\\_2015\\_7-8\\_15.pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/urykr_2015_7-8_15.pdf). (дата звернення: 10.04.21).

41. Нестерцова-Собакаръ О.В. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія / НестерцоваСобакаръ О.В. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. 233 с.

42. Нижник Н. С. Сексуальная коммерция и здравоохранение: нормативные основания коэволюции (опыт ретроспективного анализа) : *Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення)*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 17 – 18.04.2008. С. 213–219.

43. Основа : южно-русский литературно-ученый вестник. Санкт-Петербург : Тип. П. А. Кулиша. Березень / відп. ред. В. М. Білозерський. 1862.

44. Парамонов А. История харьковской проституции до 1916 года. URL: [https://www.academia.edu/13950871/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F\\_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9\\_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B8\\_%D0%B4%D0%BE\\_1917\\_%D0%B3](https://www.academia.edu/13950871/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%B4%D0%BE_1917_%D0%B3). (дата звернення: 10.04.21).

45. Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов со всеми позднейшими изменениями и дополнениями. Харьков: А.В. Скалон, 1869. 82 с.

46. Пономарева В.В., Хорошилова Л. Б. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII- начало XIX века. Москва: ООО «ТИД «Русское слово – РС», 2008. 320 с.

47. Потапюк Л. М. Жіночий рух та освіта на західній Україні: історико-педагогічний аспект. URL: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/Potapyuk.php>. (дата звернення: 10.04.21).

48. Пушкарева, Наталья Львовна (1959). Сметая запреты: очерки русской сексуальной культуры XI–XX веков: коллективная монография: [18+] / Н. Пушкарева, А. Белова, Н. Мицюк. Москва: Новое литературное обозрение, 2021. 500 с.

49. Рига Д. З історії проституції в Чернігові (середина XIX – початок XX ст.). *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 111-117

50. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В. П. Семенова. Т. 7: Малороссия: [Полтавская, Харьковская и Черниговская губернии] / сост. Б. Г. Карпов. 1903. 517 с.

51. Руденко Г. Г. Життєвий та творчий шлях К.М. Мельник-Антонович. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5673.html>. (дата звернення: 10.05.21).

52. Рыбакова А.Е. Домашнее образование девушки–дворянки В первой половине XIX. URL: <https://ist-konkurs.ru/raboty/2008/1094-domashnee-obrazovanie-devushki-dvoryanki-v-pervoj-pолоvine-xix> (дата звернення: 20.05.2020).

53. Свод законов Российской империи. Том 10. Законы гражданские. Санкт-Петербург: Типография Второго отделения собственной его императорской величества канцелярии, 1857. 607 с.

54. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. 408 с.

55. Собрание постановлений ремесленных для руководства мастеров всех цехов и служащих у них подмастерьев, и учеников, извлеченное из Свода законов изд. 1857 года. Санктпетербург: Тип. Я. Трея, 1860. [4], II, 120 с.



56. Сумцов, Н. Ф. Досветки и посиделки. *Киевская старина*. 1886. Т. 14. Март. С. 421–444.

57. Ткач О.О., І. В. Пятницькова. Жіноча розпуста та зрада у суспільній уяві українців у XVIII-XIX столітті. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2020. № 2. С. 137-141.

58. Труды Первого Всероссийского Съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами, происходившего в С.-Петербурге с 21 по 25 апреля 1910 года в 2-х тт т.1 / Спб. Типо-Литография С.-Петербургской Одиночной Тюрьмы, 1911. 334 с.

59. Українські жінки в горнилі модернізації / під заг. редакцією Оксани Кісь. Харків: Видавництво КСД, 2017. 304 с.

60. Українські приказки, прислів'я і таке інше. /уклав М. Номис. Київ: Либідь, 1993. 768 с.

61. Франко І. Жіноча неволя в руських піснях  
URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/franko\\_i\\_zhinocha\\_nevolya\\_v\\_ruskikh\\_pisnyakh\\_narodnikh.pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/franko_i_zhinocha_nevolya_v_ruskikh_pisnyakh_narodnikh.pdf) ( дата звернення 03. 05. 2020)

62. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / предисл. В. Я. Богучарского. Пг., 1916. XV, 251 с.

63. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Т. 1: 3 найдавніших часів до поч. XX ст. Київ: Ін Юре, 2000. 472 с.

64. Черчович І. Жіноча освіта в Україні: історичний огляд.  
URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/osvita-i-prosvita/zhinocha-osvita-v-ukraini-istorichniy-oglyad-134122.html> (дата звернення: 10.04.21).

65. Черчович І. Українки у Львові на початку XX століття: у світлі щоденних практик. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Серія: історія. Тернопіль, 2013. С. 13–19.

66. Чорновол Л.О. Естетичний ідеал вихованки інституту шляхетних дівчат. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 5. С. 86-94

67. Чубинский, П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. С.-Петербург, 1869. 41 с.

